

Тем, что эта книга дошла до Вас, мы обязаны в первую очередь библиотекарям, которые долгие годы бережно хранили её. Сотрудники Google оцифровали её в рамках проекта, цель которого – сделать книги со всего мира доступными через Интернет.

Эта книга находится в общественном достоянии. В общих чертах, юридически, книга передаётся в общественное достояние, когда истекает срок действия имущественных авторских прав на неё, а также если правообладатель сам передал её в общественное достояние или не заявил на неё авторских прав. Такие книги – это ключ к прошлому, к сокровищам нашей истории и культуры, и к знаниям, которые зачастую нигде больше не найдёшь.

В этой цифровой копии мы оставили без изменений все рукописные пометки, которые были в оригинальном издании. Пускай они будут напоминанием о всех тех руках, через которые прошла эта книга – автора, издателя, библиотекаря и предыдущих читателей – чтобы наконец попасть в Ваши.

Правила пользования

Мы гордимся нашим сотрудничеством с библиотеками, в рамках которого мы оцифровываем книги в общественном достоянии и делаем их доступными для всех. Эти книги принадлежат всему человечеству, а мы – лишь их хранители. Тем не менее, оцифровка книг и поддержка этого проекта стоят немало, и поэтому, чтобы и в дальнейшем предоставлять этот ресурс, мы предприняли некоторые меры, чтобы предотвратить коммерческое использование этих книг. Одна из них – это технические ограничения на автоматические запросы.

Мы также просим Вас:

- **Не использовать файлы в коммерческих целях.** Мы разработали программу Поиска по книгам Google для всех пользователей, поэтому, пожалуйста, используйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.
- **Не отправлять автоматические запросы.** Не отправляйте в систему Google автоматические запросы любого рода. Если Вам требуется доступ к большим объёмам текстов для исследований в области машинного перевода, оптического распознавания текста, или в других похожих целях, свяжитесь с нами. Для этих целей мы настоятельно рекомендуем использовать исключительно материалы в общественном достоянии.
- **Не удалять логотипы и другие атрибуты Google из файлов.** Изображения в каждом файле помечены логотипами Google для того, чтобы рассказать читателям о нашем проекте и помочь им найти дополнительные материалы. Не удаляйте их.
- **Соблюдать законы Вашей и других стран.** В конечном итоге, именно Вы несёте полную ответственность за Ваши действия – поэтому, пожалуйста, убедитесь, что Вы не нарушаете соответствующие законы Вашей или других стран. Имейте в виду, что даже если книга более не находится под защитой авторских прав в США, то это ещё совсем не значит, что её можно распространять в других странах. К сожалению, законодательство в сфере интеллектуальной собственности очень разнообразно, и не существует универсального способа определить, как разрешено использовать книгу в конкретной стране. Не рассчитывайте на то, что если книга появилась в поиске по книгам Google, то её можно использовать где и как угодно. Наказание за нарушение авторских прав может оказаться очень серьёзным.

О программе

Наша миссия – организовать информацию во всём мире и сделать её доступной и полезной для всех. Поиск по книгам Google помогает пользователям найти книги со всего света, а авторам и издателям – новых читателей. Чтобы произвести поиск по этой книге в полнотекстовом режиме, откройте страницу <http://books.google.com>.

DK
508
R95

251
БІБЛІОТЕКА

Українського Слова

Ч.

40

Др. Степан Рудницький

Українська справа
зі становища полі-
тичної географії

Bibliothek des „Ukrainske Slowo“, Nr. 40

Die ukrainische Frage vom Standpunkte der
politischen Geographie. Von Prof. Dr. St. Rudnyzkyj

The Ucrainian Word Library, Nr. 40

The Ucrainian Question from the Standpoint
of political Geography

ВНДАВНИЦТВО
„Українське Слово“
В БЕРЛІНІ

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

БІБЛІОТЕКА

„Українське Слово”

ч.

40

РУДНИЦЬКИЙ, СТЕПАН

Д-р Степан Рудницький

**Українська справа
зі становища полі-
тичної ґеографії**

*

Б е р л і н 1 9 2 3

ВИДАВНИЦТВО
„Українське Слово”
В БЕРЛІНІ

DK
503
R95

————— Всі права застережені. —————
Copyright by „Ukrainske Slowo“
Buch- u. Zeitungsverlag, G. m. b. H., Berlin.
1923.

Друковано в
Börsenbuchdruckerei Denter & Nicolas, Berlin.

Попереднє слово.

Землезнання, це одна з наук, які сливе не плакалися й не плакаються на Україні. Про причини цієї сумної обставини не тут місце розводитись; її висліди є такі, що дотепер не маємо наукового підручника землезнання України, а популярно-наукові підручники не можуть ніяк вийти на світ Божий! Ціле наше громадянство відзначається фатальною недостатчею географічного знання. Шкода з цього йде дуже велика, так у ідейному напрямкові, як не менше й у практичному. Не з'ясовуючи собі ось хоч би величини України й її народу, не тільки наші сірі інтелігенти, але й наші визначні політичні діячі, зводять українську справу до спільного знаменника зі справами „інших малих народів“. Як це шкодить ідеології українства, не треба довго доказувати. В практичному напрямкові недостача географічного знання має просто фатальні наслідки. Згадаю хоч би це, що в останніх часах наші політичні діячі не то що шафували межовими українськими землями на право й на ліво, але по ігноранції своїй навіть не підносили домагань на величезні простори україн-

ських земель. Ніхто з них не вмів не то що використати, але навіть і піднести цієї безлічі політично-географічних, економічно-географічних, лучбово-географічних і инш. аргументів, які промовляють за українською державністю на Південному Сході Європи...

Книжечка, що саме лежить перед шановним читачем, це продукт актуальної (думаю) потреби. Це перерібка деяких частин книжки про „Українську справу й великі держави світу“, яку я написав для інформації заграниці про українську проблему. Наша книжечка не має претензії бути хоч би куценьким оглядом політичної географії України. Це тільки низка політично-географічних нарисів з дуже нікчеменьким науковим апаратом, яка може що найвище служити до першої загальної орієнтації. Дуже був би я щасливий, колиб ці нариси заохотили декого з наших любителів знання до праці на царині політичної географії.

Ця праця дуже принадна й для добра нашої справи доконче потрібна.

Відень, 21. V. 1920.

Степан Рудницький.

1. Нинішня політична географія. Її примінення до української справи.

Неодному здавалосяб, що політично-географічні міркування про країну, яка поки що не має признаної політичної самостійности, яка позірно так недавненько виринула, як політична одиниця, є зайві й неоправдані. Знаючи дуже низький стан географічної науки по цілій Україні й на цілому просторі давньої російської імперії взагалі, не будемо дивуватися, коли хтось одверто закине нашим міркуванням не-потрібність.

Та зробить це тільки той, що не знає суті модерного землезнання взагалі, а політичного землезнання зокрема. Нинішнє землезнання, це самостійна природописна наука про землю (яко своєрідну одиницю серед всесвіту) й її поверхню, з усім тим, що на цій поверхні знаходиться й стоїть у тісних взаєминах із цілістю землі й її поверхні. З цієї дефініції землезнання, яка

добута з її історичного розвитку, стає ясно, що воно мусить мати три галузи: космічну географію, фізичну географію й біологічну географію. Ця остання — географія життя на землі — ділиться на географію рослин, звірят і людей (фітогеографію, зоогеографію, антропогеографію). Частиною антропогеографії є політична географія. Вона займається дослідом і представленням взаємин поміж державним життям людства та землею.

Політично-географічні досліди над Україною може вважати безцільними й недовладними тільки той, що розуміє землезнання взагалі, а політичну географію на старий лад Штейна, Ваппеуса, Кльедена і т. и., або й деяких теперішніх російських географів. Та цей перестарілий погляд пішов уже давненько на антикварний склад географічної тарабарщини. Капітальні праці Рацеля, Кірхгоффа й и.¹⁾ доказали на-

---

¹⁾ F. R a t z e l. Der Staat und sein Boden geographisch betrachtet („Abhandlungen der Kgl. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften.“ Phil. hist. Kl., 1896). — Politische Geographie. I. Auflage. München-Leipzig, 1897. II. Auflage. München-Berlin, 1903. — A. K i r c h h o f f. Darwinismus, angewandt auf Völker und Staaten etc., Mensch und Erde. Leipzig, 1901. — Vidal de la Blache. La géographie politique etc. („Annales de géographie“, 1898). — G. v o n M a y r. Der

глядно, що не держава сама по собі, але її взаємини з її територією є цариною політично-географічних дослідів. Держава для політичної географії, це простір на земній поверхні, який є зайнятий суцільним гуртом людей. Цей гурт людства творить для дотичного простору своєрідні межі й використовує його на свій лад політично, економічно і т. д. Зв'язи, квантитативно й квалітативно дуже різні, вяжуть природу краю з народом, що в ньому живе. Ці зв'язи в значній частині не мають нічого спільного з державним життям, та багато зпоміж них є дуже сильно з ним сполучені. Простір краю і його природа, це одна з основ держави, другу основу творить ця частина людства, яка творить державу в соціологічному чи правнодержавному змислі. Як ці два елементи: територія й населення зростаються в один, більше чи менше одноцільний організм — державу — це й є головним питанням усеї політичної географії.

Staat und sein Boden („Geographische Zeitschrift“, 1897). — E. Schöne. Politische Geographie. Leipzig, 1911. — R. Kjellen. Der Staat als Lebensform. Leipzig, 1917. Пор. також: F. Ratzel. Anthropogeographie. I. Aufl. Stuttgart, 1882, 1891; II. Aufl. 1899, 1912. — E. Réclus. L'homme et la terre. Paris, 1905 дд. — J. Brunhes. Géographie humaine. I. Ed. Paris, 1909. II. Ed. Paris, 1911 etc. etc.

Коли розглядаємо цю країну Європи, що заселена українським народом і зветься Україна, можемо вже на перший погляд сконстатувати отсі дійсности:

1) Україна обіймає окремих, суцільний простір на півдні Східної Європи. Цей простір більший від усіх європейських держав за виїмком Росії й природою дуже багатий.

2) Україна уявляє собою тепер знов самостійний державний організм, хоч її територія була впродовж довгих віків поділена поміж чужі держави: Польщу, Австро-Угорщину, Росію. В минувшині була Україна вже двічі самосійною державою й стремління до питомої державної організації мимо дворазової втрати самостійности ніколи не погасали.

3) Україна мусіла наслідком свого положення на межах Європи й Азії піти своєрідним шляхом розвитку, шляхом, що був і є цілком відмінний від розвиткового шляху держав Середньої та Західної Європи. Своєрідність географічних і історичних особливостей української території приневолюють політично-географічного дослідника, тутешні відносини дуже часто инакше розуміти, як це велять закони політичної географії, пристроєні до західно-європейських обставин. В дослідках політичної географії України стаємо на нетикану сливе

цілину, яка може видати результати нові й оригінальні, важні для цілоти політично-географічної науки.

Цього, що наведене, мабуть вистарчає, щоб оправдати потрібність, коли не ко-нечність політично-географічних дослідів над українською справою. Одиною основою цих дослідів буде суцільна національна територія українського народу. На цій території було протягом історичних часів багато різних чужих державних творів. Тим самим не хибує предмету навіть для дуже вузько в методі понятої політичної географії.

„Коли якась народня індивідуальність закоріниться природно на своїй території, то вона щораз видвигає себе наново з цими прикметами, що ввійшли в неї з її землі й щораз у неї ввійходять.“ „Часто розбивалися політичні плани, але їх духові зародки трималися ґрунту й росли далі так, як перед тим росли.“ Цими двома влучними висказами Рацеля¹⁾ я хотів би починати.

Український народ сидить у північно-західній половині свого нинішнього обсягу від непамятних часів, може ще від часів праславянської єдності²⁾. Від V-го століття

---

1) Politische Geographie, I. v., стор. 5 д.

2) N i e d e r l e. Slovanské starožitnosti. Praha, I, 1902, стор. 30, карта.

по Хресті починається експансія Праукраїнців (Антів) на Схід і Південь. В X і XI-му віках являється, як результат тієї експанзії, староукраїнська Київська держава, яка опановує ціле північне побережжя Чорного моря від Дунайських гирл до Кубані. Напори азійських кочовиків відсувають, що правда, український народ на цілі століття від чорноморського побережжя, однак від XVI-го віку починається нова експансія Українців на Південь і Схід, котра й до нині ще не скінчена. В XVIII-му столітті український народ дійшов знов до Чорного моря й Кавказу, в XIX-му укріпив і розширив свої тутешні землі, дійшов до Каспія й розширює свою територію в цих сторонах щораз дальше. Нинішній картографічний образ розміщення Українців є так на суцільній території, як і на колоніальних просторах, тільки ефемерним, хвилимовим образом. Кілька десятиліть, навіть років, приносять значні переміни, всюди з позитивним для Українців вислідом.

Всюди, де український народ громадно поселяється, приносить він свої питомі історично-політичні традиції, змагання, суспільну й економічну структуру і т. п. Завдяки тому стає український народ рішачим політично-географічним елементом для простору, на котрім поселився. Історичний

рух (у розумінню Рацеля) може йти, куди хоче й як хоче — український народ затримує свою індивідуальність і зростається зі своєю землею щораз більше й щораз сильніше. Монгольська хуртовина XIII. віку, що зруйнувала так багато могутніх народів і держав, не могла знищити українського народу. Таксамо не змогло цього доказати півтисячлітнє татарське лихоліття в зв'язку з польським і московським гнобленням. Український народ зростав числом, шириною й глибиною своїх зв'язків з рідною землею і виступив у XX-му столітті, як одна з найбільших числом націй Європи, на історичну арену. Органічне зв'язання народу з землею, ця найсильніша основа держави, мимо всіх історичних невзгод на Україні, тільки скріплялася й поглиблювалася. Українці поміж всіма великими народами Європи, народ найвиразніше хліборобський, зрослися зі своєю рідною землею так тісно, що кожний політичний план (навіть!), який відноситься до української території, мусить з тією дійсністю необхідно числитись. Так є впрочім вже сливе від тисячі років... Доказів доставляють усі неукраїнські державні твори, що повставали протягом цього часу на українських землях. Вони панювали тут не раз навіть довгі часи й надавали собі великої поваги. Та їх престиж був

великий тільки в очах Західної Європи, яка нічого путнього про них не знала. В дійсности це були все держави у нутрі слабі, що могли вдержатися на Україні тільки завдяки грубому й постійному насильству супроти українського народу. Організм усіх цих держав був недужий від великого чужого тіла — українського народу й землі — й мусів скорше чи пізніше погибати.

Тепер звертаємось по черзі до всіх політично-географічних елементів української справи. Опиралися будемо на минувшині й теперішности, однак узгляднюватимемо теж будуччину в цих її можливостях, які науково можна без ніякої довільности збагнути.

2. Політично-географічне значіння положення України.

Південні і східні сусіди.

Географічне положення було без сумніву найважливішим природописним елементом у політичному житті України від самих найдавніших часів¹⁾.

Географічне положення поклало Україну на найдальший Південний Схід Європи, в безпосереднє сусідство зі степами й пустинями Середньої й посереднє (Кавказ, Чорне море) з Передньою Азією. Сполука з областю Середземного моря є теж посередня (через Чорне море) та легка. Крім цього межує Україна на Південному Заході безпосередно з балканськими землями (через Румунію). На Заході граничить Україна з Середньою Європою (з Угорщиною, Чехо-Словаччиною, Польщею, на Півночі з Білою Русею й Московщиною, на Сході з мос-

---

¹⁾ S. R u d n y z k y j. Ukraina, Land und Volk, стор. 13 дд., 234 дд.

ковською колоніальною землею Донських козаків, з Каспійським степом і морем.

Політично-географічні наслідки й впливи такого географічного положення виявляють себе дуже сильно так у історичному розвитку українських земель, як і в їх теперішньому політичному положенні.

Політично-географічне положення України має перш усього виразні прикмети крайнього положення (Randlage).

Україна вже в сирій давнині старинности уявляє зі себе типову окрайну землю. На Півдні й Південному Сході її лежали культурно й політично могутні держави старинного Орієнту, на Півночі Європа, тоді ще сливе ціла замешкана нецивілізованими народами природи. Останки так званої передмикенської культури¹⁾ розсіпані по середній, ба навіть і північній Україні, є німими свідками живих культурних зносин України з цивілізованим Орієнтом, для котрого вона тоді була межовою землею. Фенікійські колонії були першими чатами навпів політичної експанзії старинного Орієнту на Україні, скитський похід Дарея першою (і послідньою) пробою прилучити

---

¹⁾ В о в к у „Матеріялах до української етнології“, т. VI, 1905 і в „Трудах XIII. археологического съѣзда“, 1907.

Україну політично, як межову землю до цивілізованого Орієнту, щоб забезпечити північні границі перської універсальної держави від кочових набігів.

Далекозорість Дарєя пізнала вже тоді, сливе півтрьох тисяч років тому назад, яке велике значіння має Україна для судьби Передньої Азії. В головах політичних мужів новітньої Європи починає це пізнання щойно тепер появлятися...

Та політична й культурна точка тяжкості старинного світу почала тоді вже на добре пересуватись далі на захід, на бережні краї Середземного моря. Україна стала вже тоді межовою країною грецького (потім геленістичного) світу через інтензивну грецьку колонізацію північного бережжя Чорного моря. Звісна річ, що Україна відгравала дуже важну роль в економічному житті геленського світа. Греки пробували також політичної експанзії на українських землях, однак ці проби мусіли держатись невеличких розмірів задля партикуляризму, який всюди, навіть у ці далекі сторони, слідкував за Греками.

Щойно Боспорянська держава (II. вік до Христа — III. вік по Хр.) опанувала значніщі часті південної України й прилучила їх до великої політичної системи

геліністичних держав. Ця Боспорянська держава попала в початках нашої ери під панування Римлян, котрі потім від Заходу, від Дакії, обсадили значні частини південно-західної України й досягли сухоземного сполучення з Боспорянською державою.

При цих історичних процесах ходило перш усього про панування над Чорним морем. Однак це дуже знаменне, що політичні системи так Передньої Азії, як і Середземного моря, вже тоді вміли оцінити політично-географічне значіння України.

Окрайне положення України стало ще виразніше за великими періпетіями мандрівки народів. З початком середньовіччя стає Україна межовою землею не тільки середземноморського й переднь-азійського світу супроти Півночі, але також крайною землею осілих хліборобських народів і їхніх політичних організацій супроти кочового азійського світу. Ефемерна велика держава Готів (Ерманаріха), що повстала на нинішній українській території (в IV. столітті), не доросла до такого небезпечного крайнього положення. Вона мусіла впасти під напором Гунів.

Цей напір, це перший історично вловимий прояв політично-географічного впливу цен-

1

трально-азійського сусідства на судьби України (коли не будемо числити випертя Кіммерійців Скитами). Невдовзі потім (початок V-го віку) почався напір давніх Українців з їхніх прастарих прикарпатських селитьб до берегів Чорного й Озівського моря. В VI. столітті заселили наші предки ціле запілля Чорного моря, від Дунайських гирл аж поза Дін. Від цього часу мусів український народ сам носити на собі наслідки політично-географічного крайного положення біля степової Середньої Азії, протягом більш, як тисячі років.

Вплив центрально-азійського сусідства на історичний рух був поміж усіми політично-географічними впливами для території й народу України безумовно найсильніший. Від самих початків його історії тяжить цей вплив неначе вмира на українським народі, немов опир на азійський кочовий світ цілі століття його живу кров. Татарське лихоліття не почалося, як дехто міг би думати, аж у тринадцятому столітті, воно морило Україну від сірої давнини. Кіммерійці, Скити, Аляни, Гуни, Авари, Хозари, Мадяри, Печеніги, Торки, Берендії, Половці, Татари, Кімлики, всі вони страшною чергою проходили протягом двохтисяч років степи й луги України і заливали її безмежним горем війни. Починаючи від Аварів мусів український народ пере-

2 Рудницький, Українська справа.

посити всі ці кочові побої безпосередньо на своїх плечах¹⁾). Політично-географічні прикмети кочових народів виступають на території України в цілیم своїм типовім розвитку.

Легка рухливість цих кінних народів проявлялася перш усього в правильних грабіжних набігах на сусідні хліборобські краї, передусім же на українські землі. Вже історичні джерела київської княжої доби повні сумних звісток зі старших часів печеніжського, половецького й татарського лихоліття. Колиж Україна пішла під литовське й польське панування, стали кочові набіги таким звичайним явищем, що історичні джерела записують їх наче щось уповні нормальне, самозрозуміле. Кілька татарських набігів в однім році, кількадесять зруйнованих сіл, кілька тисяч невольників і стількиж вимордованих, це було для України, підчас татарського лихоліття (XIII—XVIII. вік) головнож у XVI. і XVII. столітті звичайною, щорічною появою. Щойно тоді вважали татарські набіги дуже доскульними, коли кількість знищених осель доходила соток

---

¹⁾ Про кочове лихоліття диви в Історії України-Руси Грушевського, т. I., стор. 79 дд., 123 дд., II., 505 дд., III., 205 дд., IV., 292 дд., VII., 20 дд. і т. п., де зведена вся література.

чи тисячів, скількість „ясиру“ десятком тисячів.

Не багато є між самими Українцями людей, які здавалиб собі добре справу з цілої величі безмежної шкоди, яку ці набіги кочівників принесли Україні протягом многих століть. Історичні дослідники вже здавна збагнули велику шкідність аварських і мадярських набігів для середньовічних держав Середньої й Західної Європи, для політичної сили й культури цих держав. Трицятьлітній війні приписують німецькі історики величезні негативні наслідки на культурному й політичному полі. Ціле століття потребувала на їх думку Німеччина, щоб ці наслідки перемогти.

Щож однак значать не то трицятьлітня війна, але війни, всі ворожі набіги, яким підпала Німеччина наслідком свого центрального положення в Європі, в порівнянні з цим воєнним лихоліттям, що його витерпіла Україна, наслідком її крайнього положення!? Одно татарське лихоліття здержало політичний і культурний розвиток України на цілі століття. І хоч набіги кочовиків спинилися вже в другій половині XVIII-го століття, то їх сумні наслідки видні до нині. З політичного ослаблення спричиненого півтисячлітнім татарським лихоліттям не може український

народ і донині прийти до себе.

Державні твори кочових народів прикметні завсіди великопросторністю їхньої політичної думки. Держава Хозарів завоювала частини навіть лісової полоси України. Обсяг влади Печенігів і Половців обіймав цілу південну пайку України враз із сусідніми степовими землями (до $\frac{1}{2}$ мільона квадратних кілометрів). Коло половини XIII. віку стала ціла Україна невеличкою провінцією велитенської світової держави Джінгісхана. Тоді терпіли теж Польща й Угорщина від монгольських набігів. Однак обидві ці держави встигли захистити свою незалежність завдяки їхньому географічному положенню. Московська держава мусіла близько четвертину тисячліття носити ярмо татарського панування і потім ще довго терпіти від татарських набігів на своїх крайних землях. Та Московщина була за далеко від понто-каспійських степів, цього „optimum“ Татарів. Для того її державна організація могла існувати далі під татарським пануванням, навіть скріпитись перейняттям татарських метод правління. Натомість давня українська держава зі своїм так недалечко від степів положеним центром — Київом мусіла впасти, а новий центр, положений далеко в західних лісових землях — Галич

був так ослаблений татарським лихоліттям, що міг ледви одно століття опертися литовській та польській заірности.

Окрайне положення України на порозі Європи й степової Азії було без сумніву головною основною причиною упадку старої Київської держави. Сусідство кочових народів не дозволяло їй скріпитися в яким-небудь довším мирнім періоді. Величні системи пограничних укріплень, які мають аналогії хіба у римському *limes*'і, помагали дуже мало¹⁾. Було ще щастям у нещасті, що розгін і сила поодиноких кочових народів ломилися завсіди, по короткому часі, о відпір Київської держави. Через цей час, заки ця ослаблена орда бувала виперта якоюсь свіжою, кріпкою ордою, що приходила з Азії, могла Київська держава дещо віддихати й приготувитись до нових оборонних воєн. Військова потуга Київської держави була для сил поодиноких кочових народів за велика й завдавала їм безчисленні невдачі. Та незмірним полчищам Монголів вона таки опертися не могла. Київська держава мусіла впасти, бо наслідком свого географічного положення вона

---

¹⁾ Диви: Грушевський. Історія України-Руси, т. II., карта 1. — Антоновичъ. Археологическая карта Киевской губернии. Москва, 1895. — Труды XI. арх. съезда. Київ, 1901 і т. д.

не мала із самого початку можности мирного розвитку.

Безпосереднє сусідство степових кочівників шкодило Україні не тільки через постійні грабіжні набіги, але й також через перерізання найважніщих шляхів лучби між Україною й іншими культурними землями світу. Печеніги, Половці, Татари, обсадили побережжя Чорного моря враз із гирлами Дунаю, Дніпра, Бога, Дністра й перепинювали гсяку лучбу України з культурними землями византійської держави й середземного басейну взагалі. Як повна значіння була ця лучба, побачимо нище. В той сам спосіб загородили кочівники Україні важні великі торговельні шляхи сухопутньої лучби України з Середньою Азією, Персією, Індією, Китаєм. Ця обставина довела до економічного упадку Київів вже в XII-ому столітті й приготвила політичний упадок його.

По упадку української державности стають впливи степової Азії на Україні може ще сильніші, як були. Польсько-литовська держава, що заволоділа Україною, боронила її куди гірше, як стара Київська держава. Колиж у XV-ому віці Турки-Османі зайняли Царгород і побережжя Чорного моря при устях Дунаю і Дністра, коли на Криму повстало сливе самостійне, тільки ленно підвласне Туреч-

чині татарське ханство, попали українські землі в цікаве політично-географічне положення: Татари перемінили цілу південну й східну Україну в граничну пустиню¹⁾. Крізь цю пустиню переходять, коли тільки їм захочеться, військово зорганізовані ватаги татарських грабіжників. Турецькі й інші торгаші невільниками постачають цим ватагам коней і оружжя й організують ці ватаги по чорноморських пристанях. Коли такий грабіжний чамбул щасливо верне на побережжя, відкуповують торгаші від нього всю добичу й розсилають українських невільників по всіх торгових центрах могомеданського Орієнту.

В XVI і XVII-ому столітті панували отже на Україні такі самі політично-географічні відносини, як у XIX. віці на східному побережжю Африки, аж до хвилі, коли європейські держави положили цій скандальній господарці кінець (договір Сер Бертл Фріра 1873). Треба тільки на місце купців і капіталістів з Кафи, Козлова, Акерману, поставити купців із Занзібару, Момбаси чи Хартуму, на місце татарських мурзів і уланів, арабських торгашів невільниками в роді Тіппу Гіба чи Бушірі, на місце татарських чамбулів, узброєні

---

¹⁾ Пор. Грушевський, о. с., т. VII., стор. 4 дд., 12 дд. й цікаві реляції Претвича!

каравани Вангванів чи Ванямвезів і дістанемо цілком ідентичний образок: Поза смугою, зайнятою торгашами невольників, на морському березі простягається широка безлюдна полоса, майже пустинна й зараз поза нею оселі осілих хліборобів у вічній трівозі перед невинним воєнним лихоліттям і гірким невольницьким ярмом. Тільки ця ріжниця є між центральною Африкою та Україною, що на Чорному морі — тодішньому турецькому „*mare clausum*“ не було воєнних кораблів європейських держав, котрі моглиб так перешкоджувати торгівлі невольниками, як це вони робили на Індійському океані. Тому то й полювання на невольників і торгівля ними велася на Чорному морі в багато більших розмірах, як на Індійському (чи й Атлантийському) океані.

Ці чисто „африканські“ обставини, що панували на Україні тільки сливе на сотню літ коротше, як у Африці, дають нам найкращу міру цього, якою страшною політичною й культурною гальмою було для українського народу татарське лихоліття!

Татарське сусідство мало ще цей наслідок, що воно дуже „упростило“ політично-географічні відносини значних просторів України. Воно перемінило їх у майже безлюдну граничну пустару, впрочім дуже багату рости́ним і звіринним життям. Ця широка

пуста полоса, яка розділювала турецько-татарські займанщини від польсько-литовських і московських „окраїн“, стала колиською й осідком українського козацтва.

Найти політично-географічну аналогію до українського козацтва дуже трудно, хоч його повстання й розвиток можна пояснити тільки антропогеографічним способом¹⁾.

Подібні формації серед пограничної людности можна найти в багатьох країнах землі, на багатьох ступнях культурного розвитку народів. Однак ніяка з цих формацій, подибуваних у різних часах і місцях землі, не може рівнятись що до політичного значіння з українським козацтвом. Далеку аналогію зустрічаємо в колоніяльній історії Північної Америки. Лісові й степові пустирі, що відділювали тутешні молоді європейські колонії від ворожих індійських племен, витворили окремі гурти й формації пограничної людности („*Coueurs des bois*“, „*Backwoodsmen*“, „*Pioneers*“), які відгравали в Північно-американських колоніях приблизно таку саму роль, як козаки на Україні, творили передню сторожу поступу культури в гра-

---

¹⁾ Пор. Грушевського, о. с., т. VII., 66 дд., де зібрана вся література і зроблені дуже влучні висновки.

ничні пустари. Однак хоч ці „лісовики“ дуже причинилися до зросту майбутніх „З'єднаних Держав“, хоч взяли дуже визначну участь у визвольній боротьбі проти Англії, то їх політичне значіння далеко не доростає такого значіння українського козацтва. Козацтво, хоч тільки продукт нещасливого політично-географічного положення України, не тільки що захищувало рідну землю від кочівників краще, як це робили держави, які „de iure“ нею володіли; воно витворило самостійно сильну політично-військову організацію, яка дала Україні по трьохсотліттях неволі нове самостійне державне життя: гетьманщину. В козацтві видимо тим робом перший корисний вплив азійського сусідства. Побиваючи кочових сусідів України їхнім власним оружжям, козаки вели перед у другому великому поході української колонізації на Південь і Південний Схід.

Другий корисний наслідок кочового азійського сусідства проявився при кінці XVIII-го століття, по упадку татарської держави на чорноморських степах. Зараз, як тільки щезли оружні орди кочівників із степу, Україна опинилася в безпосередньому сусідстві з величезним степовим простором, майже незалюдненим і всілякими скарбами природи дуже багатим, що простягався над Чорним, Озівським і Кас-

пійським морями. Зараз такі почався великочертний колонізаційний рух між українським народом. В родючих чорноморських землях, які недавно тому кормили тільки стада кочівників, почали масово поселяватись українські хлібороби. В часі коротшим, як одно століття, цей колонізаційний рух збільшив українську національну територію більше, як двічі, й посунув етнографічні межі України аж до берегів Чорного моря, Каспія й Кавказького Підгірря. По шістьох століттях добився український народ знов до морського побережжя, від котрого його відсунули слідууючі по собі навали азійських кочівників.

Тим способом використав український народ своє некорисне окрайне положення бодай у одному напрямкові. Окрайне положення давало йому можливість поширити свою територію на Схід і Південний Схід. Український народ це зробив і здобув собі дорогою мирної, хліборобської колонізації широченну територіяльну основу. Нікому з „недержавних“ народів такого не доводилося доказати. Національні території Чехів, Поляків, Литовців, Білорусинів і т. и. є наслідком цього малі й із усіх сторін обмежені, центральне їх положення, обгороджене більше чи менше постійними етнографічними границями, дозволяє на експанзію хибань дорогою масилля. Ба навіть,

щоб удержати свої межі, мусить кожний з цих народів вести завзяту національну боротьбу. Малопростірність і велика густота населення є, що правда, прихильні розвиткові культури, замикають однак народ і його політичну ідею в узькі межі. Відплив надвишки населення мусить йти в чужі краї. А що недержавний народ не може мати власних колоній, то всі емігранти тратять по найвище двох генераціях свою народність. Правда, з другої сторони така „етнографічна тіснота“ родить у народа тугість (пр. у Чехів), або експанзивність (пр. у Поляків).

Український народ добув собі натомість дуже великопростірну територіяльну основу, яка ще й тепер є зглядно рідко заселена (на р. 1914. 56 людей на 1 км.кв.) й допускає ще на багато років внутрішню колонізацію. Крім цього лежать у безпосередньому сусідстві України величезні простором, та населенням дуже вбогі, землі (Кавказ, Центральна Азія, південна Сибір). В ці, для хліборобських осель дуже принагідні, землі ллється від кількох десятиліть сильна струя українських переселенців, цей колонізаційний рух має такеж саме великочертне обличчя, як свогочасна колонізація чорноморських берегів. Суцільні простори заселені Українцями, великі на десятки, ба й сотки тисяч квадратних кілометрів,

простяглися довжезною смугою від Каспія по Тихий океан. Вони дають за поруку, що тут повстануть (коли вже не повстали) українські національні колоніяльні простори. Про „Зелений Клин“ можна вже без обиняків говорити, як про українську колонію, таксамо про широкі простори південно-західного Сибіру. Тутешні колоністи мають вигляди задержати свою народність на необмежений час. Колоністи в Канаді, З'єднаних Державах Північної Америки, в Бразилії чи Аргентині таких виглядів не мають.

Географічне положення України на порозі середньо-азійських степів дало тим способом, по довгих віках татарського лихоліття, українському народові спромогу дуже значної колонізаційної еспанзії.

Легкість лучби України з Південною Європою і Середньою Азією має більше квалітативне, як квантитативне значіння. Політично-географічні впливи цього сусідства покриваються майже цілковито з впливами Чорного моря. З виїмком кількох походів давніх Українців у X. столітті на Персію й Болгарію, галицьких князів і козацьких ватажків та гетьманів на нині румунські Дунайські краї, всі інші зносини України з Південною Європою й Передньою Азією відбувалися через Чорне море. Зв'язок України з арабсько-перським культур-

ним кругом через кавказьку шию і через Каспій за кочівниками дуже вчасно перешинився.

Легкий звязок зі східною частиною середземноморського світу, що був найсильніший під кінець першого тисячліття нашої ери і відбувався чорноморським шляхом, мав натомість для України величезне політично-географічне значіння. Вплив торгової лучби на розвиток державної організації показався тут у повному світі. Легка сполука з Царгородом розвила торгівлю України, піднесла її культурний рівень і дуже значно причинилася до скристалізування першої української держави довкола київського торговельного осередка. Тою самою, чорноморською дорогою прийшло теж християнство, яке наконечно включило Українців у сім'ю європейських культурних народів. Византійські й інші середземноморські впливи піднесли Україну XI. віку на такий ступінь культурного розвитку, на який не могла спромогтися ніяка сучасна славянська держава середньовіччя.

Великочертна експанзія старої Київської держави була без сумніву впливом вищої культури й переваги державної організації тодішніх Українців над іншими східно-європейськими народами. Правда, годі вважати без обиняків давню Київську державу політичним твором на всі сторони

звершеним. Однак тільки тоді, коли порівняємо цю державу з нинішніми великими державами. Колиж приложимо до неї мірило тодішніх середньовічних держав, вийде порівняння для Київської держави дуже не погане. Внутрішні війни й усобиці, недостача почуття державної єдності, слабкість військової сили, були прикметні теж тодішній Англії, Франції й Німеччині. Цеж були великі ровища фєвдальних незгод, усобиць, воєн. Малопростірність політичної думки прикметна не тільки давній Київській державі, але й усім європейським державам середньовіччя. Кожна з них булаб упала, колиб доля поставила її в безпосереднє сусідство з азійськими кочівниками.

Азійські кочові народи відсунули своїм натиском на Захід давніх Українців від чорноморських берегів. Політично більше сконсолідовані, одарені великопростірною державною думкою кочівничі держави відрізали тим способом Україну від головної артерії світової лучби середньовіччя — від Середземного моря. І то на більше, як пів тисячліття. Колиж у XVIII і XIX-му віці українська національна територія знов сягнула до чорноморських берегів, не було вже української державности, а на місци Византії з її високою культурою сиділа від віків уже турецька держава, ворожа вся-

кому культурному розвитку. Головні шляхи світової лучби лежали вже на Атлантийському океані — Чорне море було вже тільки нікчемною з лучбового боку закутиною Середземного моря. Російський уряд сливе не турбувався розвитком лучби на Чорному морі, навпаки він провадив політику протегування московського центру коштом України й завертав головні шляхи внутрішньої російської лучби до балтійських пристаней. Однак ці штучні перепони не могли довго вдержатися. Від часів проведення суеського каналу почало давнє значіння Середземного моря, як одного з головних світових шляхів лучби, дуже скоро відживати. Разом із цим мусіло зростати значіння Чорного моря. З кожним роком більшає корабельний рух на Чорному морі, хоч матеріяльна культура його побережних країн стоїть дуже невисоко. Коли вона підійметься вище, тоді велике багатство й велика різнородність продуктів цих країн придасть Чорному морю торговельне й лучбове значіння багато більше, як Балтійському чи Адрійському морю. Колиж проекти мореплавних каналів між Чорним морем і Балтиком та Каспієм стануть дійсністю, вартість Чорного моря для світової торгівлі й лучби нечувано зросте.

А пам'ятати треба, що з торговельно-лучбовим значінням іде завсіди й політично-

географічне. В безпосередньому положенні України над Чорним морем, в обставині, що ціла половина чорноморських берегів належить до суцільної української території, лежить запорука великої політично-географічної ролі України вже в найблищій будучині.

---

3. Західні й північні сусіди України.

На південному заході сусідує український народ з Румунами. На цій границі витворилися однак політично-географічні взаємини тільки другорядного значіння. Вони до того й не дуже численні.

Державна організація румунського народу повстала почасти коштом староукраїнської, зокремаж галицько-української державности, коли Татарщина підірвала сили цієї останньої над Серетом, Прутом і долішнім Дунаєм. Завдяки обезсиленню української державности й могли Румуни посунутися із Карпатської верховини на (первісну українську) Молдаву й Бесарабію. Правда, румунські держави пробували й пізніше експанзії на українській території, українські визвольні змагання шукали собі нераз опори й підпомоги на Молдаві, Хмельницький хотів навіть персональної унії з нею. Однак на загал беручи державні твори румунського народу не добули ніколи більшого політично-

географічного значіння для України. Перш усього переписувала це їхня малопросторість, потім же швидка втрата самостійності й турецька кормига.

Під нинішню пору (розведемо це ще ширше!) і в найблищій будуччині впливи румунського сусідства мають для України небуденне політично-географічне значіння. Бесарабія й Буковина, землі, в котрих український народ межує з румунським, лежать, що правда, в напрямі експанзійних стремлінь румунської держави, однак обі вони ледви на половину румунські й суцільні території, румунська й українська, дадуться в обох землях дуже легко розділити. Прилучені в цілости чи то до Румунії, чи то до України, булиб ці обі землі предметом спорів між цими обома державами, які по природному положенню є здані на себе й на поспільне згідне життя. Тривкий союз і постійно добрі взаємні зносини є як для Румунії, так і для України дуже корисні.

Угорщина граничить з Україною тільки на невеликому просторі. Дещо довша була границя давнього угорського королівства з українськими землями. Впрочім карпатський хребет був завсіди доброю природною перепоною так для приятних, як і неприятних відносин між Угорщиною та Україною. Для того то й впливи угор-

ського сусідства для України були все незначні. Проби експанзії Угорщини в Галичині (XIII. в.) та Галичини на Угорщині (початок XIV. в.) були завжди слабкі й недовгі, хоч, як звісно, перші з них служили Австрії правовим титулом для прилучення Галичини в 1772. р. Короткість угорсько-української границі спричинила те, що Австрія могла заокупувати тільки частину української території.

Таксамо коротка є границя України зі С л о в а ч ч и н о ю. Словаки, невеликий верховинський народець, жили довгі віки в тіні своїх політично могутніших сусідів, передусім Мадярів. Їхнє тисячлітнє панування мало для Словаків страшні наслідки. Тільки своїй відпорности й життєвій силі завдячують Словаки це, що вони змогли пережити довгі століття мадярського панування і тепер по розпаді Австро-Угорщини були прилучені до найблище собі спорідненого чеського народу. Правда — страшенно ослаблені на території й народній силі. Тим найновішим політичним актом прийшла Україна знов у сусідство й політично-географічні взаємини з чеською державою. Старі (з X. віку) звязи можуть тепер знова навязатися. Значіння тих звязей не можна низько цінити, хоча границя сама по собі коротка. Бо через Чехословаччину може з одного боку плисти

на Україну західно-європейська культура, багато чистішою струєю, як куди инде, з другої сторони добуває Чехословаччина сильну опору на Сході й неоцінені господарсько й лучбово-географічні можливости.

Сусідство з П о л ь щ е ю , хоч історично дуже важне, є з політично-географічного боку багато слабшим елементом, як азійське чи середземноморське сусідство.

Етнографічна границя між Українцями та Поляками є коротша навіть українсько-румунської границі. Польща лежить при найкоротшому боці трапезоїду, котрий творять обриси нинішньої української території.

Однак незвичайно корисне політично-географічне положення Польщі при кінці середньовіччя зробило її наймогутнішою державою на Сході Європи. Тодішня польська держава опиралася з одного боку о береги Балтику, з другого на карпатській верховині, там де вона найтрудніше проходить. На Заході межувала вона з Німеччиною, яка попала вже в початках другого тисячліття нашої ери в типовий стан дрібнопростірною роздріблення, з котрого вийшла властиво аж в 1871. році.

Експанзійні стремління Німеччини, котрі в часах саксонських цісарів були такі сильні й великочертні, зійшли дуже швидко на ступінь малопростірних заборів по-

одиноких князів і маркграфів. Сильнішу експансійну діяльність розвинув тільки орден німецьких лицарів над устями Висли й Німану. Та його експанзія скріпила тільки Польщу, бо знищила старих грабіжних Прусаків, приневолила Поляків навчитися західно-європейської воєнної штуки й спонукала їх до зєднання їхніх дрібних князівств, роздираних усобицями, в одно сильне польське королівство. Сильна німецька колонізація в Польщі спричинила гарний розвиток міст і міського життя, вищої культури, промислу й торгівлі. Німецьке сусідство мало для середньовічної Польщі тільки корисні наслідки. Не дармо покинули польські королі вже від XIV. в. (Казимір Великий) свою, дотепер проти Німеччини звернену політику, щоб кинуться на легку добичу на Сході.

Східні сусіди Польщі: Литовці, Ятвяги, Русичі-Українці дошкулювали, що правда, Польщі граничними війнами, та не загрожували ніколи її самостійности. З кочових народів грізні їй були тільки Татари, однак не прибильшуємо, коли сконстатуємо, що Україна в пару десятиліттях мусіла витерпіти від Татар багато більше, як етнографічна Польща за всі часи Татарщини.

Ці корисні обставини справили те, що в половині XIV. віку, коли Україна гинула в крові вічних татарських воєн і династія

Галицько-володимирської держави, цього остатка української державности, саме ви-мерла, Польща, хоч малопростірна й не дуже людна, могла вперше виступити забірно. Вона сама спромоглася на часове захоплення Галичини й Поділля. Щойно майстерна унія з Литвою (1569) віддала Польщі панування шлыве над усею тодішньою територією України.

Становище українських земель в рамках польської держави було з політично-географічного погляду *mutatis mutandis* цілком ідентичне зі становищем нинішніх плантаторських колоній супроти колоніяльних держав Європи. Характер осадничих колоній змогла Польща надати тільки декільком малим просторам на західній границі України (Західне Підляшшя, части Холмщини й Галицькі землі над Вислоком). Поза тим стояла на перешкоді перш усього чисельна слабкість пануючого народу, потім же його скоро експанзія й розпорощення по широких просторах Литви й Білої Руси. Тому-то Польща не могла й думати про інтензивне сколонізованнн українських земель польським живлом. За політичним захопленням України не пішло й не могло в даних обставинах прийти господарське заволодіння нею. Великі колонізаторські успіхи, якими Поляки залюбки величаються в творах своїх істо-

риків (пр. Шайноха, Ролле і т. д.), голов-
нож Яблоновський в „Źródła dziejowe“
т. V. і XXII), є ірреальні. Україна була
вже в часах польської окупації людніща,
як сама Польща. Однак титули по-
сідання цієї української людности були
ще менше шановані, як пр. титули по-
сідання індійських племен у Північній Аме-
риці. Тут бодай куповано у індійського
ватажка землю, в найгіршому разі за
пляшку горілки й кепський мушкет. На
Україні було ще простіще. Польський
магнат діставав від свого короля грамоту
даровизни на великий шмат землі. Ви-
гнавши безцеремонно евентуальних укра-
їнських поміщиків, такий магнат проголо-
шував попросту всім, що поселяться на
„його землях, свободу на 15 до 25 років
від усяких дачок і панщинних робіт.“
І український хліборобський люд, ворожо
настроєний до всякого кріпацтва, зараз
збірався зі всіх усюдів і заселявав гро-
мадами села й місточка. Нечисленні
польські хліборобські колоністи розплива-
лися все в українському морі так, що поль-
ське панування на Україні держалося тіль-
ки: небагатьома вельможами (до того пере-
важно українського походження), нечислен-
ною шляхтою (теж переважно українською,
потім сполонізованою) і Жидами, що купчи-
лись під польською протекцією по містах.

Коли при тім уявимо собі вічну татарську небезпеку по всій Україні та слабкість польської державної організації взагалі, то зрозуміємо, чому Україна не могла органічно врости в польський державний організм, чому така значна частина України (Київ, Лівобережжя і т. и.) по короткім (ледви 80-літнім) польським пануванню, пропала для Польщі на завсіди. Україна за-окупована Польщею так легким трудом, була простором і населенням за велика, щоб Польща могла її вдержати за собою. Занадто скоро й занадто велика експанзія Польщі на українських землях мусіла принести для неї сумні наслідки. Автохтонне українське населення не було приєднане для польської державної ідеї — навпаки всюди воно пішло в опозицію і стало задля своєї численности й тугости дуже небезпечним для польської державности елементом.

Політична перевага Польщі в Східній Європі, в XV. і XVI. столітті безперечна, опиралася однак все таки на посідання великої й багатой України. Коли українська визвольна війна 1648. р. утворила українську Гетьманщину, й вона прилучилася 1654. р. до Московщини, зараз наступило рішуче пересунення сил у всій Східній Європі. Московщина, що пів століття тому назад стояла (почасти завдяки Польщі)

над берегом пропасти, прийшла через федерацію з Україною до переваги в Східній Європі й стала по дальшому півстолітті могутньою російською імперією.

Україна була отже для Польщі головним джерелом сили, велитенським і багатим та чужим по суті пограниччям, котре наслідком своїх політично-географічних прикмет надавалося майже виключно для плантаційної господарки. Щоб цю велику колонію, так важну тоді для Польщі, як нині Індія для Англії, боронити проти татарських грабіжників, Польща не мала сили. Тим менше вона могла думати про добуття й знищення їхніх сховків на Криму й Чорноморі. З другої сторони не дозволяли вічні набіги цих грабіжників і викликана ними козаччина зрости польській владі на Україні в політичну силу.

Так витворився цей знаменний політично-географічний *circulus vitiosus*, котрий найшов свій кінець щойно тоді, коли східній сусід Польщі—Московщина став російською імперією й задавив грабіжну кримську державу. Та тоді була Польща така слаба, що доспіла до розбору. Бо політично-географічне положення Польщі, таке корисне при кінці середньовіччя, стало дуже некорисним, коли на місця давніх, пасивних сусідів: Римської держави, німецького народу, Угорщини й давньої

України прийшли новітні, могутні держави: Прусія, Австрія й Росія. Центральне положення Польщі, аналогічне нинішньому положенню Німеччини, вимагало тугої державної організації й сильної армії. Тому що Польщі не доставало й одного й другого, її упадок був питанням вже тільки дуже короткого часу.

Сусідство Польщі мало для України ще й це значіння, що культурні впливи Західної Європи, так важні для розвитку політичних ідей, могли діставатись на Україну сливе тільки через Польщу. На жаль, соціальна структура Польщі була наслідком пригноблення й (пізніше) повного занепаду міського життя така, що прищиплення повної західно - європейської культури в Польщі було виключене. Зокрема дуже сумно виглядала матеріальна культура. Наслідком цього відпадали для України, цієї вічно несупокійної й руйнованої війнами пограничної землі, тільки поодинокі культурні крушки. Систематичне руйнування цих немногих останків колишньої високої культури княжої України є може в тім самім розмірі заслугою Польщі, як заслугою татарського лихоліття¹⁾. Добру моментальну знимку цієї співпраці Поляків

---

¹⁾ Диви: Грушевський. Історія України Русь, т. V. і VI.

і Татарів над знищенням української культури подає, на основі джерел з XVII. століття, Мілюков¹⁾.

Північна сусідня земля України, Біла Русь, мала тільки недовгий час більше політично-географічне значіння. Біла Русь творила колись інтегральну частину староукраїнської Київської держави. В XIV-му (почасти вже XIII-му) столітті пішла Біла Русь під литовське панування— властиво ж змінила тільки династію й стала для Великого князівства литовського основою для прилучення цих частин старої Київської держави, що ще не підпали безпосередній татарській владі. Біла Русь була також посередницею для українських культурних впливів на Литві. Цим шляхом дійшла культура й письменна мова старого Києва до неподільного панування в цілій литовсько-руській державі. Ця держава стала просто державою українсько-білоруською, бо литовське національне живло дало їй тільки назву й династію. Тим і пояснюється дуже лояльне відношення Українців до тієї держави.

Та прийшла Люблинська унія, українські й білоруські культурні й політичні впливи дуже скоро підкопав непереможний напір

---

¹⁾ Skizzen russischer Kulturgeschichte, т. I., стор. 41.

Поляків і Литва та Білорусь підлягли цілковитій колонізації — принаймні у всіх вищих верствах свого населення.

Остається нам до обговорення ще тільки сусідство України з Московщиною чи пак Великоросією. Воно має головно з огляду на нинішні відносини на Україні величезне політично-географічне значіння.

Перша політична організація нинішньої Московщини вийшла, як знаємо, зі старої Київської держави — отже з України. Великопростірність, трудна лучба, незугарна організація середньовічної держави, а вже найбільше антропогеографічна окремішність населення пособляли від самого початку самотійности „заліських“ земель над Окою й Москвою, серед інших територій Київської держави. Швидкий зріст абсолютної, ба деспотичної влади князів в цих північних князівствах дозволив їм не тільки самим скріпитись політично, але й підкопати кривавими війнами й руйнуваннями (1169, 1203) київський центр держави. Коли в XIII. і XIV. віці прийшла татарська навала, то українські князівства, збудовані на федеративних основах, без сильної княжої влади з перевагою „землі“ над князем, мусіли погирати. Північні князівства змогли натомість завдяки своїй віддалености й деспотичній формі влади

вдержатися. Московські князі почали вже в XIV. столітті „собірати руські землі“, а зі словянсько-фінської мішанини почав творитись новий східно-словянський народ — Москалі.

Наслідком майже цілковитого зруйнування Лівобережжя Татарами перервалися сусідські взаємини поміж Українцями та Москалями сливе на три століття. Оба народи жили й розвивалися самостійно й дуже швидко стали собі чужими. Тільки слаба й непевна звязь спільної позірно ідентичної православної віри полишилася, разом з письменною церковною мовою й правописом. Натомість ця обставина, що великі князі й царі Московщини поводитися наче володарі „всеї Руси“ й дідичі київських великих князів, не мала поза формальностями, царських титулів і теоретичних претензій поки що ніякого значіння. Тому-то Українцям XVII-го століття, коли взаємні зносини оживилися, Московщина здавалася чужою, може більше, як Польща.

Для того спроба Хмельницького, українську гетьманську державу оперти на Московщину, стала фатальним промахом. Молода українська держава, ледви збудована, дістала до своїх давніх ворогів, Татар і Польщі, ще третього — Московщину, „собирательку русских земель“. Супроти

такого політично-географічного положення не змогла Гетьманщина довго вдержати не то самостійности, а й автономії. Зокрема, коли на місце давнього московського царства прийшла по європейськи зорганізована російська імперія.

Сусідство з Московщиною є по татарським сусідстві найважливішим політично-географічним елементом у історії України. Етнографічна границя Українців з Москалями, в XVII-му віці ще коротка й до того несутільна, зробилася за поступом колонізації Лівобережжя (Слобідщини, Донщини, Підкавказзя) найдовшою зпоміж границь України. По упадку автономії Гетьманщини й по поділах Польщі дісталася поверх $\frac{9}{10}$ української національної території під безпосередній непереможний вплив Московщини.

Політично-географічний вплив Московщини був для України все фатальний. Ми вже вище згадували, як то старомосковські князівства підкопали війнами значіння київського центру й тим ослабили його відпорність супроти кочових народів. Так само злощасний був політично-географічний вплив Московщини від часу відновлення українсько-московських взаємин в XVII-му столітті. Молоду українську державу, збудовану котрої коштувало так багато крові, почали московські впливи зараз таки

підкопувати з усіх сторін, використовуючи дуже спритно всі слабкі сторони молодого державного організму. Правда, всякий безсторонній мусить признати, що московська держава й московська суспільність XVII. віку находилися в такому різкому контрасті до української державности й української суспільности, що які-небудь позитивні впливи були виключені. В Московщині панувала деспотична форма влади, загальне невільництво всіх підданих без виїмку, культура була більше азійська, як європейська й відгорожувалася вперто від усяких європейських впливів. Натомість на Україні була форма правління республіканська з виборним гетьманом, могутньою козацькою аристократією, свободолюбним непривичним до кріпацтва людом і культурою, що була побудована на європейських основах. Такі великі різниці в будові й ідеї цілком природно не могли довести до ніякого органічного зростання обох державних організмів: українського й московського. Матеріально сильніша, хоч культурно слабша Московщина мусіла стреміти до знівечення української не то держави, але й автономії.

Ця конечність є дуже зрозуміла. Для Польщі було володіння Україною дуже важне, та не було воно питанням буття чи не буття. Для Московщини натомість

було посідання України без ніякого сумніву, питанням життя, головнож від часу, коли вона перемінилася в новітню російську державу. Тільки панування над Україною відчиняло Росії дорогу до Чорного моря, Балкану, Царгороду, тільки тривке посідання України давало Росії спромогу думати про здійснення давних мрій — перейняття спадщини византійських кесарів. Українська держава, нехай би й автономна, півзависима, мусіла бути поважною перепорою для експанзивної політики Росії на Півдні й Південному Заході. Ось де причина екстермінаційної політики московської держави проти Українців. Вона не обмежилася на політичне поле, а розширилася на культурне. Там вона звернулася перед усього проти української мови й культури. Політична й культурна війна московства з українством загострилася саме в останніх часах, коли за розвитком велитенських природніх багатств України, панування над нею стало для Росії важним життєвим питанням.

Обговоривши тим робом коротко політично-географічне значіння сусідних земель, звернемося ще раз до нинішнього політично-географічного положення України. Положення її супроти головних шляхів світової лучби й шляхів політичної експанзії великих держав є тут без сумніву рішаюче.

Основне обговорення цих справ відкладасмо до дальших уступів та декілька головних точок треба вже тут зазначити.

1) Україна, яко північне запілля Чорного моря, найбільший, пристанями найбагатший, найкраще для лучби відчинений край між усіма чорноморськими краями, опановує Чорне море, цей останній відшибок Середземного моря в тій самій мірі, хоч іншим способом, як це роблять землі над Босфором і Дарданелами.

2) Наслідком цього є політично-географічне положення України для цілого східного басейну Середземного моря дуже важне. Кожночасне політичне положення на Україні є для кожного розвитку якої-небудь політичної могутності в східному басейні Середземного моря рішаючо важне.

3) Україна панує наслідком свого географічного положення над доступом із Східної Європи так до балканських земель, як і (через кавказьку шию) до Вірменії, Персії, Месопотамії і т. и., отже до країв, що важні для політичної експанзії сльиве всіх великих держав Європи. Суцільність т. н. Східного питання є звязана як найвиразніше з опанованням України Московщиною (в XVII. і XVIII. століті).

4) Україна лежить при найкоротшій, сухопутній шляху з Західної Європи до Індії, саме середній кусень цього шляху,

до 2000 км. довгий, переходить поздовж України.

Політично-географічне зібрання усіх цих прикмет положення доказує, що Україна уявляє собою одну з найважливіших „ключевих точок“ цілого близького Сходу. Доля її недоля багатьох, коли не всіх європейських великих держав теперішности за-висить від цього, як уложиться політична доля України.

4. Політично-географічне значіння границь на Україні.

Вже сама назва Україна — межова земля, пограниччя — вказує, що наша батьківщина має багато до діла з границями. Сама вже ця назва так чудово згідна з природою й історією країни, що дуже тяжко прийшлося б видумати більш підходячу назву, як ця, що прийнялася й утерлася протягом історії!

Україна лежить на межах Європи й Азії, європейської полоси складкових гір і східно-європейської плити. Геоморфологічно й кліматично є Україна таксамо виразною граничною країною, туди переходять також важні рослинно- і звіринно-географічні межі. Тут стикаються зі собою раси, культурні круги, народи. Україна це не тільки гранична країна, це також країна границь.

Натомість дотично політичних границь у вузькому розумінні справа представляєть-

ся инакше. Політичні границі мали на Україні завжди непостійний і неготовий характер. І його вони досі задержали. Україна немає ані на своїх межах, ані у своєму нутрі ні приблизно такої скількості ліній, котрі надавалися б на політичні границі, як Середня чи Західна Європа. На широких ровнях України проходило протягом її історії декілька довільно протягнених ліній, яко „політичні границі“. Ось і вся! Навіть довоєнні кордони Австрії й Росії, що ділили Україну поверх сотню років, хоч уявляли собою „наукові границі“, були цілком довільно потягнені й не мали ніяких органічних основ.

Розглянемо в першу чергу етнографічні межі суцільної української території. Вже перший погляд на них доказує, що вони в нинішніх своїх обрисах, це продукт неготовости українського народнього організму. Український народ ще не цілком вріс у свої границі, процес зростення землі з народом не зміг ще обхопити цілого простору України. Виразні признаки старих, упостійнених границь мають етнографічні межі України тільки на Закарпатті, в Галичині, на Буковині, Холмщині і на Підляшшу. Ці частини українських меж — це продукт довгих історичних взаємин. Вони є від довгих часів упостійнені. Тільки при польській границі наступило за 500 ро-

нів незначне пересунення етнографічної межі на некористь України.

У противенстві до цього етнографічні межі України в Бесарабії, на Курщині, Вороніжчині й Донщині, на Півкавказзі й над Каспієм повстали недавно, мають дуже замотаний шлях, численні енклави й ексклави. Їхня молодість і неготовість зраджуються вже на перший погляд. Для всякого, що не знає історії Східної Європи, ці межі, обняті роєм українських етнографічних острівців, моглиб виглядати наче продукти корчення, таяння української суцільної території. Тимчасом це саме продукти експанзії українського живла на просторах, що по кількасотлітньому запустінню були на ново заселені цим живлом.

Що дотичить в а р т о с т и г р а н и ц ь, то без всякого сумніву південна границя себ-то побережжя Чорного й Озівського моря є найвартніша поміж усіми границями України. Вона вповні відповідає всім вимогам граничного заборолу з одною, легкою лучби з другої сторони. Таксамо карпатська границя мусить бути вважана доброю, бо гранична смуга обіймає тут оба склони й обі обноги верховинського хребта. В певній мірі заслугує на такуж саму ціну й кавказька границя з огляду на трудну проходимість головного хребта. Крім цього творять поліські болота границю, добру з погляду

військової географії. Всі інші границі суцільної української території це лінії, тільки місцями зазначені то плоскими вододілами, то легко проходимими річками серед широких рівнин Східної Європи.

Граничні лінії, які потягнулись протягом минулого тисячліття по території України історичним життям, являються ще куди менше вартними, як найгірші серед її нинішніх етнографічних границь. При розгляданню цих історичних границь треба собі уявити, що в часах низшого ступіня цивілізації могли сповняти охоронну функцію деякі такі границі, які при нинішньому розвиткові лучбової й воєнної техніки ніяк не можуть цього доказати. В давніх часах оцінювано границі, як звісно, головно з огляду на їх здібність давати захист землі. Захистом уважались гори, ліси, болота, степи, взагалі широкі смуги безлюдної землі. Гори творили межу давньої України супроти Угорщини, великі ліси супроти Польщі й Московщини, великі болота супроти Білоруси й Литви. На Півдні творило границю Чорне море, та тільки на короткий час. Дуже швидко відперли кочівники українську державу від моря. Тепер повинні були степи давати граничну охорону Україні. Степи одначе уявляють собою тільки тоді певну вартість як границя для хліборобського

народу, коли поза ними живе другий також осілий хліборобський народ. Супроти кочевих народів не могли степи сповняти охоронної функції — навпаки вони були для них що найкращими воротами. Політична степова границя давньої України, хоч завсіди укріплювана валами, замками й городами, була дуже нетривка. Вона хиталася з десятиліття на десятиліття так сильно, що даремне шукати рівні цьому процесови в цілій історії всіх часів і всіх народів. Можна сміло твердити, що саме ця довга, незахоронена степова границя принесла старій українській державі загибель.

Держави, котрі запанували на руїнах старої княжої України, опинилися що до границь ще в гіршому положенні, як вона. Добра природна границя на Півдні — Чорне море — була для Польщі й Литви *de facto* недостижима. Тільки раз у XV-му столітті досягла литовська держава на дуже короткий час і тільки номінально берегів Чорного моря. Тим способом лишались як південно-східна границя тільки степи: для польсько-литовських армій майже непроходимі, для Татарів вигідний шлях для їхніх набігів. Тільки для Татарів була степова полоса доброю природною границею, для польсько-литовської держави як найгіршою. Давня українська держава

робила бодаї великі зусилля (X—XIII. століття), щоб свою степову границю добре захистити штукаю. Будовано довгі укріплені лінії в роді римського *limes*'у, добре уфортифіковано всі граничні міста, поставлено багато кріпких замків, зорганізовано граничну сторожу. Військова сила була все на поготівлі й не була знов така нікчемна, коли над Калкою могла три дні боротися проти полчищ Джінгісхана. Литовсько-польська держава занедбала укріплення границь майже цілком, її воєнної сили не можна було сливе ніколи вивести на час у бій. До тогож вона була така слаба, що не могла і мріяти про знищення навіть такої слабої орди, як Кримська — цеї нікчемної карикатури армій Джінгісхана. Тому то степова границя стала невдовзі найбільше загроженою границею також польсько-литовської держави. Тільки що черенні області цеї держави були за далекі від степів, а могутність Татарів уже за мала, щоби знищити також і польсько-литовську державу. Тільки Україна мусіла страшенно терпіти від Кримців.

Татари подбали зі своєї сторони, щоб гранична степова полоса добувала для них щораз більшу вартість. Вони систематично вилюднювали її, збільшували область степів через випалювання лісових островів і розширили її межі далеко в глибину лугової

полоси України. Татарські спустошення звели вкінці степову границю України до найпервіснішого розвиткового стану: в котрім гранична пустара стає предметом використання з боку обосторонньої граничної людности.

Також усі інші границі польсько-литовської держави на Україні не мали ніде й ніколи иншого значіння, як теоретичне. Часова східна границя (в нинішній Чернигівщині й Полтавщині) була наслідком татарських набігів таксамо ілюзорична, як південна границя. Крім цього була вся країна по обох боках середнього Дніпра від XVI. століття територією козащини, підданою Польщі тільки номінально. З тої самої причини лежала також східна границя Польщі в останньому столітті її існування тільки теоретично над Дніпром. Дещо більше практичне значіння мали границі автономної Гетьманщини, але й їм хибували потрібні природні основи. Щойно російська держава XVIII. століття починає вести свідому своїх цілей граничну політику, хоронить свої межі на Україні укріпленими лініями¹⁾, посуває їх у побідних війнах із Туреччиною щораз дальше на Південь, душить ними запорожську, ко-

---

¹⁾ Диви: карту в Мілюкова. *Skizzen russischer Kulturgeschichte*, I, стор. 38.

зацьку республіку й досягає вкінці най-лучшої природної границі — моря.

Межові лінії, що були потягнені крізь територію України наслідком поділів Польщі, заслугоють як перші на назву „наукових границь“. Однак усі вони носили виразні признаки тимчасовости й неготовости, були на загал лихі й трудні до оборони. Границя між Росією та Австрією на українській території не мала ніде характеру доброї природної границі. Одинокі тяжче проходимі ділянки її були: короткий кусень Дністрового яру між Онутом та Окопами і ряд багnistих ставів на верхівях Збруча, впрочім малої, легко проходимої річки. Крім цього були границі австрійської України й загалом цілком довільно викреслені, без зглядів на природні й етнографічні відносини.

Цілком те саме можна сказати також про внутрішні границі обох держав, які панували на Україні до війни й революції. Австрійський „коронний край“ Галичина мав, на примір, так сконструовані границі, що найважніша з морфологічних меж Європи — межа між тектонічно заколюченими просторами Західної Європи та плосковерстованими плитами й низами Східної Європи — проходила саме впоперек Галичини. Східна, українська Галичина належала морфологічно, гидрографічно, клі-

матично й фіто-географічно до Східної Європи, Західна, польська „Галичина“, до Середньої Європи. Не тільки отже етнічні відносини ділили Галичину на дві частини, але й природописно географічні. Мимо того лучив цей край, як адміністраційна одиниця, два ворожі народи. Границі другого коронного краю, Буковини, таксамо штучно сконструовані, лучили знов в одній політично-географічній одиниці розбіжні інтереси Українців і Румунів. Границі королівства Угорського в обсягові української території були, що правда, позірно обусловлені природними відносинами. Та Угорщина була (таксамо впрочім, як і Галичина) адміністративною одиницею на середньо-європейські відносини дивно завеликою. Крім цього межі автономних комітатів були так сконструовані, що не узгляднювали природних відносин і приневолювали різні народности до сварливого співжиття.

Така конструкція внутрішніх границь приневолювала австрійсько - угорських Українців до безперестанної боротьби за національне існування. Ця боротьба скріпляла, що правда, національне почуття, та ослаблювала сили народу, відвертаючи її від культурної праці.

Ще гірше було з внутрішніми політичними границями на так званій російській Україні.

Народня українська територія порізана була тут на шість адміністративних просторів і 22 губернії. Не лічимо сюди губерній з українськими колоніями.

Границі всіх тих адміністративних одиниць були так дивно сконструовані, що ніяка з них (може з виїмком західної межі Холмщини) не мала якої небудь фізично - географічної вартости. Те саме можна сказати про часами дійсно безглузді межі „уїздів“.

З цього короткого розгляду границь на Україні бачимо без ніякого сумніву й дуже наглядно, що всі вони загалом, і кожна зосібна, можуть бути тільки переходові, щоб не сказати хвилеві. Бо ані український народ не вріс ще в свої границі (доказує це постійне пересування східної, й південної границі), ані не зробила це ніяка з держав, що володіли Україною. Росія бажала досягнути карпатської границі не тільки для того, щоби здушити український рух у галицькому ніби Півмонті! Так само й Австрія думала про поправлення своїх границь на Сході й Півночі, а не про „визволення“ України!

Гранична політика молодої української держави була теж що найменше дивна. Не хочу вдаватись тут у „злободневні“ дискусії та мушу завважити, що дотеперішні

уряди української держави показали цілковиту відсутність простого зрозуміння ваги граничних цитань. Усі меморіяли, ноти, переговори, договори, роблені на різні сторони, доказують одно: Нехтовання природних і етнографічних точок погляду при всякому визначуванню так внішних, як і внутрішніх границь України.

5. Фізично-географічні чинники в політичній географії України.

Будова поземелля України з її рішучою перевагою плит і рівнин над верховинами й горбовинами є переважним політично-географічним чинником. Така будова поземелля спричинює перед усього недостачу успішних природних перепон на дотичній території. Всі нерівності, які знаходяться на так збудованій території, є легко проходими. Ця обставина улекшув з одного боку вдержування одноцільності й порядку в державі, пересування військ, та з другого боку вона сприяє ворожим набігам і підпирає чужі забірні забаганки. Історія України дає безліч доказів правди цього вислову. Одноманітна, рівнинна подоба поземелля підсобила скорому зростові старої Київської держави й підчинила її владі майже цілу Східну Європу. Однак ця прихильність морфологічних відносин використали потім з нерівно кращим вислідом Татари, Литовці, Поляки й Москалі

на шкоду української державности. Забірні держави мали на безкраїх ровнях України завсіди дуже добрі можливости розвитку. Зосібна в сусідстві кочових народів був рівнинний характер України в своїх наслідках просто страшний.

В нинішніх часах, коли техніка може подолати всі перепони поземелля, втратили вони дуже багацько зі свого первісного значіння. Непригідні прикмети рівнинних країв втратили тим способом теж дуже багато на своїй непригідности — вона стала майже іррелевантна в політичній географії. Модерний державний організм багато менше залежний від морфологічних відносин своєї території, як у давніших часах.

Політично-географічне значіння українських верховин є на загальне мале. Карпати, котрих дуга є в цілій третині українська по населенню, не грали в історії України сливе ніякої ролі, хоч українські Верховинці мають усі добрі прикмети верховинців взагалі. Альпи, як звісно, дуже причинились до творення швайцарської державности й альпійського черену німецької Австрії — Карпати natomiast, коли не числитимемо Семигороду, не покликали до життя ніякої верховинської держави. Рідке населення і зглядно легка проходимость Карпатів є найважливішою причиною їх негативної політично-географічної

ролі. Спеціально, що дотикас українських Карпатів, то вони не творили навіть доброї границі поміж Угорщиною та Галицько-володимирською державою. З релятивно непоганими успіхами робили Угри походи на Галичину й могли в XIII-му столітті думати навіть про її завоювання. З другого боку політичний вплив галицьких князів і королів не здержувався на верховині Карпатів, а йшов на угорські доли (початок XIV. в.). В пізніших часах давали Карпати, що правда, захист ріжним політично й суспільно невдоволеним елементам, та державно-творчий рух від них не вийшов.

Кримські гори Яйла мають для України також тільки негати́вне політично-географічне значіння. Вони давали захист Готам і Візанті́йцям супроти заборів Київської держави й вони (між иншим) не допустили до тривкого прилучення Криму до неї. Крим так і полишився поза межами староукраїнської держави. З цього вийшла величезна для неї шкода: кочівники змогли її основно відперти від моря, потім же самі всадовитися на кілька віків у Криму й зробити його центром руйнування України. Тепер і на будуче політично-географічне значіння Криму для України дуже велике, без володіння Кримом вже не могутність, але й самостійність української держави мусить бути дуже проблематична.

Політично-географічне значіння Кавказу щойно тепер, коли межі етнографічної України його досягли, може стати актуальне. Дотепер був Кавказ тільки завадою історичним рухам, що йшли з України на Південь. При теперішньому стані цивілізації він починає тратити свою непроходимість і може бути важним помостом для впливів будучої України в Передній Азії.

Коли морфографічні чинники будови поземелля мали для України переважно негативні політично-географічні наслідки, то геологічні відносини були в своїх наслідках переважно позитивні. Геологічний склад скельної підбудови й поверхньої цілини України має в двох напрямках велике значіння: для хліборобства й для промислу. Що тикається першого, то вистарчить пригадати, що Україна обіймає саме кліматично найпригідніщу частину чорноземної полоси Східної Європи. Чорнозем є наслідком своєї постійної родючости може найважливішою породою цілини на всій землі. Вже в часах Перікля була нинішня степова Україна житницею для грецького світа, а родючість чорнозему до нині не змаліла.

Родючість української землі безумовно пособила творенню давньої української держави, бо просто закликала до хліборобства, осілости й загущення населення. Родючість української ниви була також цим таліс-

маном, що допоміг українському народові пережити всі великі катастрофи його історії. Бо ця родючість давала в страшних злиднях бодай спромогу легкого виживлення. Коли український народ мимо так багатьох і так страшних історичних катастроф займає що до численної сили між славянськими народами друге місце, то це треба приписати не в останню чергу родючості його рідної землі.

З другого боку треба признати, що велика родючість української цілини мала також свої некорисні політично-географічні наслідки. Родючість цілини наставила Українців майже виключно на хліборобство. З цього вийшла й виходить звичайна для хліборобських народів малопростірність й отяжіла сутужність політичної думки. Легке добування життєвих потребностей з родючої землі спричинила самовдоволення й недопускала до витворення загребучого й забірного духа, який є так важною, ба найважливішою прикметою усіх державно творчих народів. З другого боку великі природні багатства України все приналежали чужих завойовників, котрих рідні краї були природно вбогі й неначе накликували до експанзії на багату Україну. Аж до найновіших часів — світової війни й „конгресового періоду“ бачимо цю політично-географічну роль природних ба-

гацтв України в повному розігранню. Бачимо тепер зайвий раз, які поважні наслідки має для Українців велика родючість їхньої рідної землі. Головно для Московщини є Україна, як її житниця, так важна, що кожен російський уряд мусить звернути всі свої зусилля на те, щоб Україну як найсильніше держать у руках. Це відноситься до всякого тамошнього уряду, будь він абсолютичний, демократичний чи большевицький так нині, як і на найдальшу будучину, аж доки Московщина не зірве зі своєю дотеперішньою, дуже хибною господарською політикою: занедбувати хліборобство у себе дома, з огляду на легкий довіз хліба з багатої України.

Коли політично-географічне значіння родючости української землі дуже старе, то такеж значіння мінеральних скарбів України є цілком модерним явищем. Великі кладні вугля, заліза, соли, нафти і т. и. не грали в історії України, аж до найновіших часів, сливе ніякої ролі. Щойно в другій половині ХІХ-го століття почалося їх використовування. За великим підйомом гірництва пішов майже таксамо великий підйом фабричної промисловости. Це факт, який не може остати без далекосяглих політичних наслідків. Однак у цім самім розмірі, як росте гірничя промисловість України, зростає теж і її вартість

для російської імперії, на загал багатої копальнями, та не в Європі. Тому-то вона мусіла головно в останніх часах напружувати всі сили, щоби спинити національно-культурний і політичний розвиток українського народу. Бо від цієї хвили, коли український народ скріпиться політично й культурно і стане господарем на своїй землі, ця рішача перевага Росії в Європі мусить сильно підупасти.

Політично-географічне значіння українських рік виступило в історії України способом типовим для всіх рівнинних країв. Перші початки Київської держави нерозривно звязані з Дніпром, як артерією лучби. Цеж загальнозвісна річ, яке значіння в перших часах цієї держави мав „путь з Варяг в Греки“. І хоч нині знаємо майже напевно, що Варяги не були оснувателями, а тільки помічниками при основанню Київської держави, то таки не можна заперечити, що їх значіння для неї було не мале. Так само важний був Дніпро, як шлях лучби з византійською державою. З Дніпром звязані також початки другої української державности. Значна частина українського народу була тоді (XVI. і XVII. вік) типовим річним народом. Над Дніпром повстав державний організм Запоріжської Січи, цей ембріон української Гетьманщини.

Значіння всіх інших рік України в порівнянню зі значінням Дніпра дуже невелике. А тимчасом усі вони грали колись велику роль, яко шляхи лучби, навіть ці ріки, що можуть нині носити хіба дрібонькі човенця — так їх обезводило безпоглядне обезлісення України. В українській історії находимо безчисленні докази тієї великої правди, що значіння рік, як артерій лучби, без порівняння більше, як їхнєз начіння, як граничні лінії. По рікам проведені політичні границі ніколи не мали ні тривку, ні значіння на Україні. Натомість для міграції українського народу, його політичної експанзії, його лучби з сусідними народами були навіть самі річні напрями Серету, Прута, Дністра, Бога незмірно важні. Серет, Прут, Дністер були для Галицько-володимирської держави мабуть не дуже менше важні, як був Дніпро для Київської держави. Здовж цих південно-східних напрямків рік посувалася українська колонізація наперед у степи, здовж них пятилася вона на Північний Захід у лісову полосу під непереможним напором кочівників. Пересуванню народів відповідали теж кожночасні пересування політичних границь.

Західне пограниччя України розпоряджає дуже добрими річними звязками з Заходом, із Середньою Європою: через

Дністер, Сян, Вепр, Буг, Припять з Вислою й Німаном. Ця пригідна обставина не мала досі ніякого особливого політично-географічного значіння. Хоч і відчиняла вона широко ворота західно-європейським впливам, та при цих воротах стояла Польща, яка показалася доволі мало надійним культурним посередником. Багато більші є дотичні можливості в будучині, коли модерні шляхи внутрішньої плавби получать українську водяну сіть з Балтійським морем і з річно-каналовою системою Німеччини. Тоді відживе напевно „путь із Варяг в Греки“, мабуть з усіми політично-географічними консеквенціями.

Цілком не випадковий є знаменний факт, що Україна не має ніяких гидрографічних сполук із Північним Сходом, із Московщиною. Географічна самостійність України супроти Московщини виступає тут дуже виразно. Природа вказала Московщині цілком інші гидрографічні шляхи, як Україні. Тільки ріка Дін, що перепливає через молоді (зглядно) колоніяльні землі, заселені посполу Українцями й Москалями, творить виїмок від цього закону.

На ще одну прикмету української річної сіти мушу тут звернути увагу. Всі головні ріки України стремлять концентрично до Чорного моря й розгалужуються до нутра

України промінясто, неначе велитенський вієр. Такий уклад рік України посполу з фактом, що Чорне море, це одинока добра природна границя України, приневолюють з природописною конєчністю нашу вітчину шукати головної політично-географічної підпори на чорноморському побережжі: польська та московська політично-географічна небезпека все будуть вимагати від України, щоб вона свою політичну точку тяжкості переложила над Чорне море, оперлася постійно й сильно об його побережжя й шукала звязків і союзів з могутніми державами, що панують на морях і мають визначні інтереси в Передній Азії.

Що тикається клімату, то мусимо лічити Україну до земель найбільше пригідних для розвитку державного життя. На Україні скрізь панує умірене підсоння. Воно рівномірно дає й відбірає і мусить вважатися важним чинником у політичному й культурному розвитку людського роду. Сувора зима й гаряче літо рівномірно гартують тіло й душу населення, вогкість є всюди достаточна для розвитку багатої рослинної крівлі, і таксамо далека від надто великої вогкості деяких земель Західної Європи (Англії, Уельсу, Ірляндії і т. д.), як від надмірної сухости передньоазійських степів. Українці мають усі

типові прикмети народів, які живуть в холоднішій частині помірного поясу.

Різниця між кліматом України та Московщини є значна, без сумніву більша, як кліматичні різниці між Францією та Англією, Німеччиною та Швецією. Московський клімат переходить у підбігуновий, арктичний, український же — в середземноморський. Цей факт для кожного думаючого землезнавця першорядний що до його ваги. Комунали проголошені пр. французьким істориком Lecoq Beau lieu¹⁾ і повторювані до несхочу різними вченими й невченими авторами, що, мовляв, політична єдність Східної Європи має своє джерело в кліматичній одноцільності, не мають супроти наукового розсліду кліматології ніяких основ. Таксамо безвартісна є ця часто повторювана балаканина, що політична перевага Москалів над Українцями є цілком природна, бо вони, бач, північний народ, а Українці — південний. Цей хід думок був би оправданий тільки тоді, коли клімат України був би в порівнянні з кліматом Московщини дійсно нижній і розніжуючий. В дійсності він є багато тепліший, та зате таксамо континентальний і повний контрастів, а вже ніяк не розніжує

---

¹⁾ L'empire des tsars et les Russes, т. I., 1881, стор. 33 дд.

чоловіка. Як можна говорити про konieczність панування Москалів над Українцями з кліматичних причин, коли зимова температура в Києві низша, як у Гаммерфесті (найдалі на Півночі положене місто на землі!), Стокгольму, Крістіянії, коли одеська зима морозистіша, як лондонська, берлінська, віденська, навіть краківська. А липень у Москві тільки на $\frac{1}{2}$ ступіня Цельзія холодніший, ніж у Києві!

Політична перевага Московщини над Україною мала цілком інші причини — ніяк не кліматичні. Навпаки, саме південна своїм положенням і кліматом Київська держава здобула й організувала державно цю територію, що нині її займає московський народ. Не Московщина зробила кінець першій українській державності, а татарське лихоліття. Навіть українська гетьманська держава XVII-го й XVIII-го століття не була Московщиною підбита, а поволі розкладена.

В останню чергу звернемося до політично-географічного значіння рослинного і звіринного світу України. Вони є в своїй суцільности впливом усіх інших природних умов краю і головною основою існування й способу життя його населення.

Велике багатство рослинного й звіринного світу два рази протягом історії пособило

розвиткові політичного життя на Україні. Повстання й розвиток Київської держави вийшли з живої торгівлі рости́нними й звіринними продуктами наддніпрянської України. Полювання, рибальство, хліборобство й скотарство на вічно загроженім пограниччі були основою козацтва й тим самим української гетьманської держави. Оба українські державні твори розпоряджували великими можливостями розвитку, завдяки саме цьому природному багатству рости́нного й звіринного світа. З другого однак боку „молоком і медом пливуча“ Україна принаджувала непереможною силою загібучих сусідів і добула зі свого багатства мабуть більше політичної шкоди, як політичної користи.

Дуже важні політично-географічні наслідки мало також розміщення рости́нних формацій на території України. Північно-західна область України, аж приблизно по лінію Львів-Київ-Курськ, належить до середньої й північно-європейської лісової полоси, середна частина, що сягає на Південь поза лінію Кишинів-Катеринослав-коліно Дону, творить лугову полосу, країну природних парків, сам Південь, це травистий степ. Це розміщення формацій мало велике історичне значіння.

Український народ повстав без ніякого сумніву в лісовій і луговій полосі України.

На це вказус передусім його вроджене замилювання до хліборобства, можна сказати, хліборобська виключність по нинішній день. Ніде на землі не повстав ніякий хліборобський народ у степу, тож ніяк не можна уважати Українців степовим народом, як це робить у дивній ігноранції чи тенденції пр. польський географ Ромер.¹⁾ Не в степу, який аж по XVI. століття був для Українців страшним „диким полем“, а на полях і узліссях лісової полоси, на луках лугової полоси, де хліборобство находило добрі условини й лучба була не трудна, в перше загустилося українське населення й повстали перші українські державні організми. Та найбільше значіння української лісової полоси полягає на тім, що вона давала українському народові найцінніший захист протягом цілого півтисячлітнього татарського лихоліття. Виперте зі степової й лугової полоси безнастанними набігами Татарів, шукало українське населення захисту в лісах, що були з природи річи тяжко доступні комоним народам степів. Коли кочове лихоліття в деяких часах слабло, посувалася українська хліборобська колонізація поволеньки в степи, колиж напір кочівників більшав,

---

¹⁾ Диви: Brunhes. Géographie humaine, II. éd., Paris, 1912, стор. 567.

вона пятилася знов у ліси. Лісова полоса України причинилася тим дуже значно до піддержання істнування українського народу в кочовому лихолітті. Української держави ліси не змогли, що правда, врятувати, бо саме найбагатіші, найкультурніші й політично найважніші землі давньої України лежали на окраїнах лісової й лугової полосі й були виставлені без природного захисту на набіги кочівників. Український народ міг відступити в ліси, українська державність ні, й тому мусіла впасти. Московська держава, положена серед лісів і лісами хоронена, могла вдержатися, бо Татарам було тяжко панувати над нею безпосередньо. Київська держава, положена в безпосередньому сусідстві степів, не мала таких добрих умовин вдержання своєї самостійности, як московська. Галицько-володимирська держава, на лісовому Заході положена, мала на це кращі вигляди та татарські набіги її теж страшенно ослабили, скріплюючи цим посередно її сусідів. Вкінці прийшла катастрофа вимертя династії й за цим і кінець державі Ростиславичів і Романовичів.

В минувшині України мали ліси велике політично-географічне значіння, яко границі. Ліс ділив населення на малі групи, котрі сиділи на природних полянах, або штучних чертіжах, ліс утруднював лучбу

поодиноких частей староукраїнської держави між собою й пособляв партикуляризмові. Малопростірність політичної думки була найбільшим нещастям староукраїнської держави, знаменна річ, що ця малопростірність аж тоді розпаношилась, коли територія держави була обмежена майже тільки на лісову полосу. Зв'язаний з малопростірністю політичної думки партикуляризм не мав, що правда, сам по собі рішачого некорисного впливу. Був же він всеж таки і в тодішній Польщі, Німеччині, Англії і т. д. теж спричинений лісами. Там він мусів згодом уступити єдності. Київській державі недоставало натомість часу, щоб вийти зі стану партикуляризму.

Степ не був первісно родимою ростиною формацією для Українців, а страшним диким полем, із котрого немов сарана вилітали жовтолиці орди, щоб нищити Україну. Тільки через існування формації степів було середньо-азійське сусідство таке злощасне для України, тільки степ давав комонним народам такий добрий пастівник для табунів і отар, такий вигідний шлях на Україну. Війни давньої Київської держави з кочівниками, велитенські граничні укріплення доказують наглядно, як незручні були давні Українці в степовій війні. Тільки поволі привикали вони до

боротьби з кочівниками, тільки поволі уступала піхота, первісно черен української оружно́ї сили, місця кінноті. Ще пізніше почав сам народ приміюватися до степового життя. Результат цього примінення бачимо щойно в українському козацтві й у переході значної частини українського народу до козацького способу життя. Тут уперше проявився вплив степу на творбу другої української державности.

Політично-географічне значіння степу не є однак цим вичерпане. Завдяки свому приміненню до степового життя за козацьких часів міг український народ, по знищенню степових кочівників, забратися до колонізації чорноморських степів, дотепер майже безлюдних. Завдяки цьому приміненню Українців до степового життя мала ця колонізація величезні успіхи, збільшила національну територію України двічі й поширила її границі до Яйли, Кавказу, Каспія. Майже половина Українців живе тепер в степовій полосі.

Та за цю великопростірною експанзією не могла ще досі слідувати великопростірність політичної думки. Вона щойно наново зароджується в українському народі.

На цьому моглиб ми й покінчити наші міркування про політично-географічні відносини української національної території.

Ми обговорили в загальних обрисах усі природні елементи України в їхнім політично-географічному значінні. Міркування про політичні спосібности й прикмети населення України охоче полишаю історикам і політикам. Одно ще тільки! Мушу остерегти перед одним загальником, якого часто надуживають не тільки чужинці, але, на жаль, деколи й Українці. Цей загальник звучить просто: Українці як народ не мають ніякої здібности до політично-державного життя.

Для безстороннього політичного географа цей загальник остає просто незрозумілим. Бо навіть народи, що ледви вийшли зі стадії природних, можуть виступати як державні творчі народи. Чомуж це має бути відмовлене як раз українському народові, який культурно стоїть ніяк не нище, як інші східно-європейські народи? До того треба завважити, що український народ, не вважаючи на дуже непригідні політично-географічні умови, уже три рази, й за кожним разом сам із себе, витворив питому державність. Не зважаючи на дворазовий занепад своєї політичної самостійности, український народ не тільки що вдержався як самостійний народ (один з найбільших у Європі), але й двічі побільшив свою первісну територію в найновіщих часах. Такому життєспосібному на-

родові не можна так без обиняків відмовляти державотворчих здібностей. Саме тепер він бореться від трьох років проти цілого ворожого світу за свою національну державу.

Українська політична думка опирається в противенстві до інших політичних думок інших великих народів Європи виключно тільки на суцільну етнографічну українську територію. На цім великім просторі хоче український народ добути свою державну самостійність. Це хотіння проявляється тепер, не вважаючи на просто неможливі умовини у минулому й теперішньому, незвичайно сильно.

Таксамо ніякий безсторонній дослідник не зможе твердити, що українські самостійницькі змагання не мають історії. По втраті автономії в XVIII. столітті вони, що правда, на пару десятиліттів підупали, та відродилися знову в XIX-ому віці із щораз більшаючою натугою, яка дійшла до вершин в другому десятилітті XX. віку. Які шляхи вибрав український народ, щоб перевести свою волю до самостійности в життя, знаємо з найостаннішої минувшини.

---

6. Українська національна державність а мозайкові держави на Сході Європи.

Українська справа — це проблем нової великої національної держави в Європі. Ця обставина приневолює нас зайняти становище супроти національного принципу в політичній географії взагалі.

Ця частина антропогеографії, яка доходить націй, самостійних народів, належить до найменше (а може й цілком) необроблених галузей тієї науки. Етнологія, як здається, полишила, мимо своєї назви, цю справу антропогеографії, чи бач політичній географії. Бо етнологія фактично не оброблює національних проблемів і задержується при природних, що найвищеж при півкультурних народах. Тим робом повстає тут широка прогалина в загальній будові землезнання.

Цю фатальну прогалину використовують від довшого часу політики, історики, юри-

сти. Не маючи географічного знання й працюючи на цій, неораній ниві після власних точок погляду, орють її незугарно, ще незугарніше скородять, а сіють... бурян. Народи, нації, ці найкращі природні продукти природньої еволюції, продукти поступової диференціації породи Номо, являються наслідком роботи цих непокликаних спеціалістів, як штучні ефемерні продукти антропоцентричної, від природи й дійсного життя відірвані спекуляції.

Супроти такого стану річей не повинні ми дивуватися, коли дотепер націю розуміли в широких колах суспільности тільки державно, коли Німці Німеччини були вважані „нацією“, Німці Австрії „національністю“, коли в ХІХ. віці взагалі могло повстати й буйно розвись так багато інтернаціональних — в дійсности антинаціональних теорій і напрямків. В імя їх всюди ставляно державну чи клясову звязь вище національної поспільности, окричано всюди націоналізм, як дрібничковий і назадницький, як перестарілу точку погляду, як пережитий загальник.

Головно в середній Європі розпаношилася ця більше чи менша свідома неґація національного принципу. Німецька держава була перед останньою війною тільки на загал беручи національною державою, бо

її область обіймала, як звісно, більші чи менші частини суцільних національних територій Поляків, Литовців, Французів, Данців. Друга середньо-європейська велика держава, Австро-Угорщина, була знов найкращим у світі зразком мозайкової держави — зліпленої з кусничків цілостей різнородних національних територій. Із цього стає ясним, чому не тільки політики, соціологи, публіцисти, але навіть і визначні вчені Середньої Європи все й усюди ставляли державну ідею вище національної ідеї. Державний патріотизм і лояльність свідомо чи несвідомо затемнювали їх погляд на справу. Так звана „середньо-європейська ідея“ (Ліст, Навман і т. п.), поширена в безчисленних варіантах, була побудована головню на запереченні національного принципу й опановувала уми Німців і Австрійців на довго перед появою Навманової книжки про Середню Європу. Поміж т. н. осередніми державами була тільки Болгарія національною державою, всі три інші держави: Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина були, як по своїй станови перед (1914), як і по своїх експанзійних стремліннях усім радше, як національними державами. Німецький соціолог і публіцист Поттгофф хотів навіть бачити в останній світовій війні кінець національної ідеї, як творчої сили держав!

В Західній Європі займався національним принципом в останніх десятиліттях дуже мало хто. Нікого він там не інтересував. Про це не тільки ми Українці можемо сказати словечко. Щойно в останніх роках перед великою війною бачимо в Західній Європі знаменитий зворот. Деякі круги починають знечевя дуже інтересуватися національним принципом, ба навіть конструувати нові карти Європи після нього (Seton Watson). „Оборона існування й інтересів малих народів“ стала прецінь головним ключем, в ім'я котрого вела „Антанта“ війну з „Осередніми державами“.

Та про докладне й послідовне переведення національного принципу в програмі західних держав не було й бесіди. З легко зрозумілих причин. Бо по стороні цих держав (майже виключно національних) була також і одна мозайкова, зліплена з різних народів держава — Росія. Цілий довезний ряд національних проблемів: фінський, естонський, латишський, литовський, білоруський, український, грузинський стали тим способом так для політиків, як і для учених Західної Європи занадто „делікатні“, щоб їх можна було не то розроблювати, але й навіть порушити. Наслідком цього національний принцип мусів у цілій Західній Європі попасти в ніякове положення.

Великі перешкоди зустрічав національний принцип також з боку різних напрямків соціалізму, з окремаж від марксистичної доктрини. Вона, як звісно, збудована на пережитій гелівській спекулятивній філософії, нехтує примінення еволюційних природописних прав до національного питання, ставляє в ім'я „інтернаціональності“ все й усюди ідею класи і держави понад національний принцип.

Та прийшла велика війна 1914—20. Вона сама, її кінець у 1918. р. та події, що слідували по ній і досі сліднують, доказують для кожного неупередженого, що так сильно лаяний, багатьома ніби погребаний національний принцип не то що нічого не втратив зі свого всю землю обіймаючого значіння, а навпаки збільшив його. Не супра - чи інтернаціональна, а саме національна держава є метою, до якої стремить історичний розвиток також і ХХ-го століття.

Антропогеографічний дослідник, що дивиться на історію розвитку людства з природописного становища, може тут прийти тільки до цього одного заключення: Національне почуття поспільности все було, єсть і буде на всю будуччину найважливішою підвалиною державности.

Національна держава є за-рівно у народів природи, як і в культурних народів синтезою кожної епохи розвитку. Інтернаціональні (*sit venia verbo!*) мозайкові держави були в кожній розвитковій фазі людського роду, вони існують тепер і може все існуватимуть, вони можуть бути великі, вони можуть виглядати могутні й цвітучі, вони можуть навіть вирости на всесвітні могутності (держави Асирійців, Персів, Македонців, Римлян, Арабів, Монголів і т. и.), але всі вони є завжди продуктами забору й насилля одних народів над другими. Коли підбиті й запроторені в одно політичне тіло народи є ще слабкі, або вже починають вироджуватися, тоді має така мозайкова держава вигляди на існування, ба й могутність. Та завжди мусить бути в такій державі один пануючий нарід. Від більших чи менших успіхів цього народу в асиміляційній, винародовлюючій його роботі супроти поневолених народів залежить тривкість і сила дотичної мозайкової держави.

Приміри й докази для саме поставлених тез находимо не тільки в історії старинності й середньовіччя. Новіща й найновіща історія подають їх тільки само, коли не більше. Новіща історія саме вчить непереможними дійсностями, що

держави національно мішані не можуть існувати, одинокий позірний виімок творять ніби дрібні держави, як Швейцарія чи Бельгія, де спільні економічні інтереси й вікове політичне співжиття загоїли національну ворожнечу. Та не цілком, вона тліє під попелом конвенціональних фраз і навязаної привички й підчас світової війни вона вибухла ярким полум'ям у Бельгії між Фламами й Валонами. В Швейцарії до вибуху не прийшло, та ворожнеча між тамешніми Німцями та Французами й Італійцями виступила дуже виразно. До речі сказати, Бельгія є ще занадто молодим державним твором (90 років!), щоби могла служити приміром чи доказом при таких міркуваннях, як наші теперішні.

Всі більші мозайкові держави мають натомість виразний наклін до слабости й занепаду. Не сягаючи далеко, докажемо правдивість цієї тези на трьох мозайкових державах, що панували до останніх часів на українській території: на Польщі, Австро-Угорщині й Росії.

Польща була первісно (X—XIV. вік) національною державою, котра зорганізувала політично споріднені між собою славянські племена над Вислою й Одрою і побороувала по силам німецьку експанзію на Схід. Коло половини XIV-го століття

надав король Казимір Великий польській політиці новий напрямок. Польща замінила західний фронт східним і розпочала на Сході великочертну експанзійну політику.

Політично-географічне положення Польщі було в XIV—XVI. столітті дуже вигідне. На Заході вона межувала з політично слабою Німеччиною, з малою, гуситськими війнами невдовзі дуже підкопаною Чехією, на Півдні з Угорщиною, що була внутрі розіхана й на вні зайнята всеціло турецькими війнами. На Сході дотикали межі Польщі до останків української державності, недонищеної Татарами й до розвиваючоїся та загроженої німецькими Хрестоносцями й Москвою Литви. Через унію з Литвою добула Польща майже необмежену можливість експанзії на Сході й використала її вповні. Та, як вже вище зазначено, Польща не вміла цих широких земель, що їх дістала сливе не добуваючи шаблі з піхви, приєднати до себе органічно. Литовці, Білорусини, Українці були номінально сфедеровані унією, добровільно побратані, рівноправні народи... В дійсності ж були це поневолені народи, проти котрих національно-культурного розвитку (про суспільно-політичний вже й не згадувати!) Польща повела кампанію з таким успіхом, що по двох століттях, при поділах

Польщі, усі ті народи були нічим іншим, як тільки етнографічними масами. І мимо того вони на диво принесли Польщі таки загибель!

Діспропорція між кількістю пануючого народу та підчинених була в давній литовсько-польській державі дуже ярка. Поляки творили ледви четвертину населення, по відірванні України (1648) були процентіві числа національностей в Польщі (перед першим поділом) ось які: Поляків 33%, Українців і Білорусинів поперх 37%, Жидів 10%, Литовців поперх 9%, Німців поперх 8%, Москалів 1%¹⁾.

При так різнобарвному складі мусіла давня, історична Польща скорше чи пізніше поділити долю всіх мозайкових держав. Панування над Литвою, Білою Русею, Україною вимагало сильної національної експансії Поляків у цих просторах країн і видатної колонізації їхніх автохтонних народів. І перше й друге завдання було неможливе до сповнення задля чисельної слабости пануючого народу. Соціально-політична будова польської держави була неприхильна повному прийняттю західної культури. Польська культура, котру польські публіцисти, навіть учені, так виносять

---

¹⁾ По обчисленням Плятера. Réclus. Nouvelle géographie universelle. T. V., стор. 297.

під небо, була завжди тільки слабим і викривленим відблеском західно-європейської культури. Для того могло вікове панування Поляків довести тільки до певної (неповної навіть) полонізації тільки верхніх шарів поневолених народів. Ці верхні шари Литовців, Білорусинів, Українців дали Полякам, як народів, їх блискучі магнатські роди (Радзивилів, Сангушків, Сапігів, Чорторийських, Вишневецьких і т. и.), їх найкращих полководців (Острожського, Ходкевича, Жовківського, Собіського, Костюшка і т. д.), поетів (Міцкевича, Словацького, Красинського, Залеського) і т. и., а перед усім цю масу сірої інтелігенції, колись шляхетської, яка тепер творить остюю польського націоналізму. Та народні маси Литовців і Білорусинів, а перед усього однак Українців, остали вірними своїй національності й тривали в як найгострішій опозиції до польщини й польської держави.

Наслідок був цей, що центрифугальні стремління зародилися вже дуже вчасно (XV. століття) й не вгавали аж до розборів польської держави. Найгірший вилім у польському державному тілі зробила визвольна війна України (1648—1654). Через добровільну злуку України з Московщиною, ця послідня одержала рішучу потенціалну перевагу в цілій Східній Європі. По тім

фатальним ударі держалася польська держава тільки так довго, як її сусіди були слабі. Коли однак в XVIII. столітті на місце давнього німецького цісарства стали Пруси й Австрія й слаба Московщина зробилася туго зорганізованою російською державою, дальше існування польської мозайкової держави було неможливе. При кінці тогож самого століття вона мусіла загинути, без великих воєн, так як свого часу без великих воєн повстала.

Другий шкільний примір для малої життєспосібности мозайкових держав, що обіймають кілька народів чи їх частин, подає Австро-Угорщина. Коли Польща жила все таки чотириста, зглядно двіста років, то Австро-Угорщина животіла властиво тільки сто років. Перед 1806. р. існували властиво тільки „габсбурські землі“, більше чи менше номінально звязані зі старою римсько-німецькою державою. Альпійські, чеські, угорські краї були звязані з собою властиво тільки династією. Карло VI., Марія Тереса, Йосип II. почали з цих мозайкових камінчиків будувати мозайкову державу, яка формально ввійшла в життя аж у часі Наполеонських воєн.

В реакційних часах „Святого Аліянсу“ й ославленого Меттерніха (до 1848. р.) повстав престиж Австро-Угорщини, як великої держави. Роля, котру грала вона тоді

при давленню всякого свободолюбного руху в Європі, є всім звісна. Та ледви проминув рік весни народів (1848), як престиж Австрії став так швидко падати, що невдовзі потім Наполеон III мав сказати: „З трупами не заключається союзів.“ При цім він думав саме про Австро-Угорщину.

Як же це сталося, що європейська держава, що дотепер (1815—1848) вела перед між іншими, могла так швидко втратити свою повагу? З кількох причин, та найважливіша між ними була обставина, що могутність Австрії була тільки позірна й цей позір дався вдержати тільки короткий час. Австрія була завсіди внутрішньо слаба й „роз'їхана“ держава. Причин слабости Австрії було теж декільки: недостача особистостей поміж її володарями, лиха управа, занедбані фінанси і т. и. Однак властива причина слабости й наконечного загину Австро-Угорщини була ця, що ця держава самим своїм існуванням значила різке заперечення національного принципу. Сама про себе австрійська державна ідея була би без сумніву спосібна вдержати цю державу довший час при силах і житті. Час від часу являлись між австрійськими державними мужами такі, що хотіли будувати нову Австрію, як державу автономних „рівноуправнених народів“, ба навіть як „Великоавстрію“ (Großösterreich), звязкову

державу, у якій малиб федеруватись усі малі народи Середньої й Південно-східньої Європи. Та це 'були білі ворони, *gari nantes in gurgite vasto*. Далі треба признати, що деякі з народів Австро-Угорщини, головно Маляри й Поляки під австрійським режімом дуже вирости, мали великі можливости розвитку й використали їх як слід, ба навіть безоглядно неволили інші народи. Але Австро-Угорщина не могла ніколи здійснитись на таку висоту політичної думки, щоб усім своїм національностям дати національну автономію й тим способом бодай продовжити істнування держави. Австро-Угорщина вибрала найгіршу дорогу, яку могла вибрати мозайкова держава. Трьом упривілесним народам: Німцям, Малярам і Полякам видала вона на поталу всі інші народи: Чехів, Українців, Сербо-Хорватів, Словаків, Словінців, Румунів і т. и. Рік 1867, в котрім це сталося, мусить бути вважаний, як перший етап розпаду Австро-Угорщини, хоч заведений тоді „дуалізм“ величали австрійські політики, аж до 1918. р., як панцею на всі недостачі державної будови Австро-Угорщини. Бо розвал держави поступав від 1867. р. нестримним кроком наперед, не вважаючи на систему „*Durchfretten*“ і „*Fortwursteln*“, котру примінювали з віртуозністю „державні мужі“ нової Австрії з поміччю „вірних

державі“ Німців і Поляків. Усі поневолені народи стреміли всіми силами, щоб вирватися з австро-угорської тюрми народів. У війні 1914—1918 держалася Австрія виключно тільки поміччю Німеччини; „велика сила великих слів“ про „австрійське чудо“, про „побіду державної думки над національною думкою“ були й остали фразою й пустою балаканиною. Тому-то в падолисті 1918. р., коли прийшов військовий розвал, Австро-Угорщина зараз таки розпалася на кілька національних держав, що в цій хвилі попали в як найгірші противенства між собою.

Чому мозайкова держава Австро-Угорщини могла проістнувати тільки одно століття, коли Польща таки проживотіла двічі, ба вчасти й чотирі рази довше — пояснити дуже легко. Польська мозаїка істнувала в століттях, в котрих національна ідея не була так розвита, як в ХІХ. столітті. Загально нищий рівень культури східно-європейських народів і страшні наслідки татарського лихоліття пояснюють зглядно довге панування Польщі над Українцями, Литовцями, Білорусинами цілком достаточ-но. Австро-Угорщина мусіла бути більше коротковічна. В Польщі жила головна маса пануючої державної нації таки в самій же державі, в Австрії були квазі державною, пануючою нацією австрійські

Німці, відломок народу, якого національна держава межувала з Австрією. Австрійська мозаїка народів була багато ріжноманітніша, як давня польська. Народи Австрії були зоружені цілим арсеналом націоналізму XIX. віку, народи Польщі ще ні. Націоналізм XIX. віку був мозайковим державам дуже небезпечний, давніший націоналізм релігійно-етнологічний куди менше. Не дивниця тому, що Австро-Угорщина мусіла багато швидше розпастися, як давня Польща.

Третій примір коротковічності мозайкових держав подає Росія. Це найбільша мозайкова держава на земній кулі, бо обіймає на одноцільній державній території безліч націй, півкультурних народів і народів природи. По одинокій сяк-так правдивій національній статистиці російської імперії з 1897. року виносить скількість пануючої нації великоруської тільки 44,3%, отже менше половини загального населення. Щоб унаглядити характер давньої російської імперії в межах 1914. р., наведемо табелярично числа поодиноких більших народів її¹⁾:

---

¹⁾ По Бечаснову в Пештіча: Народности Росіи по губерніямъ и областямъ. СПб., без року.

Великороси	443,0%
Українці	178,1%
Білорусини	46,0%
Поляки	63,1%
Болгари	1,4%
Чехи	0,4%
Литовці	9,6%
Жмудини	3,5%
Латиші	11,4%
Німці	14,2%
Румуни	8,9%
Греки	1,5%
Вірмени	9,3%
Таджикі й Гати	3,5%
Курди й Осетини	2,1%
Картвели	10,6%
Кабардинці й інші	1,3%
Чеченці і ин.	6,5%
Жиди	40,3%
Ести	8,0%
Фіни й Карелі	2,8%
Вотяки	3,3%
Зиряни й Перм'яки	2,0%
Мордва	8,1%
Череміси	3,0%
Кіргізкайсаки	32,4%
Татари	29,7%
Башкіри й Ген'тяри	12,5%
Чуваші	6,7%
Турки	1,6%
Кумики й Ногайці	1,2%

Рудницький, Українська справа.

Каракіргізи	6,4%
Узбеки	5,8%
Сарти	7,7%
Туркмени	2,2%
Якути	1,8%
Кімлики й Буряти	3,8%
Тунгузи	0,5%
Інші дрібні народи	5,0%

До цього приходять у Фінляндії:

Фіни	867,0%
Шведи	130,0%
Великороси	2,0%
Лопарі й ин.	1,0%

За виїмком Жидів і кількох інших розсипаних колоніями чи кочових народів, має кожна з саме наведених народніх одиниць свою більшу чи меншу національну територію. Народи найслабші числом територіяльно часто не найгірше вивінувані. Національна територія таких Якутів сягає недалеко величини цілої європейської Росії (без України)! Навіть німецькі колоністи замешкують в пару місцях (пр. в Саратовщині) суцільні території значно більші собою, як не одна звязкова держава німецької імперії.

Супроти цих фактів мусить кожен безсторонній уважати російську імперію не

чим иншим, як виразно мозайковою державою, як державою національностей par excellence. Нераз, що правда, пробувано порівнювати її з британською світовою державою і вказувано, що остання має національний склад ще більше ріжноманітний. Та це порівняння хромає. „Матірний край“ Великобританія є національно досить одноцільний. На 952% говорячих по англійськи, виходить ледви 18% говорячих по ірїйськи й 30% говорячих по гельськи. Мішанину народів, мозайку, находимо щойно в колонїях. Російська імперія, це одноцільна нерозірвана морями територія. Як матірний край можна вважати тільки т. зв. європейську Росію. Коли тепер навіть відділимо Польщу, Кавказ і Фінляндію, то в оцім матірнім краю найдемо крім великоруського, ще пять більших суцільних територій: естонську, латишську, литовську, білоруську й українську. Всі вони лежать разом на західній і південній межі Московщини. Вонаж сама на своїй східній границі сильно поперешибана ріжними урал-алтайськими народами. Вже ці обставини доказують нам, що ці дві світові держави не можуть бути так без обиняків порівнювані з огляду на свій національний склад. До того приходить ще одна важна справа. Ось культурна відстань поміж британською пануючою нацією, а її під-

власними народами завсіди випадає велика, берім критерії сякі чи такі. Натомість про культурну відстань між московським народом і його підвласними народами не можна цього ніяк сказати. Навпаки! Багато між ними стоїть культурно вище, чим Москалі. Ця обставина є для російської одноцільної імперії дуже поважна.

Як мозайкова держава, Росія не дуже то стара. Здобуття Казані (1552), Астрахані (1554), Сибіру (від 1578—1582) значило прилучення колоніяльних земель, котрих населення було переважно кочове, почасти навіть було ще на ступені народів природи. Щойно прилучення України й східної частини Білої Руси (переяславський договір 1654, андрусівський мир 1667) значило початки російської держави національностей. Ништадський мир (1721) приніс потім переважну частину балтійських країв, поділи Польщі (1772, 1793, 1795) цілу Литву й Білу Русь, правобічну Україну, значні части Польщі. В 1782. році здобула Росія Крим, 1795 Курляндію, 1809 Фінляндію, 1815 Конгресівку, 1856 нарешті цілий Кавказ, 1878 нарешті цілу Бессарабію й части Вірменії.

Російська імперія є отже ледви 250 років мозайковою державою. А прецінь центріфугальні стремління її народів стали тепер такі великі, що одноцільність держави,

втеряна в трьох роках революції, не може мимовільно всіляких старань наново віджити. Ця неможливість відбудування одноцільної російської держави є блискучим доказом правдивості нашої тези: що мозаїкові держави, що обіймають кілька народів, не є здатні до життя. Не соціальна революція сама по собі є перешкодою відбудування давньої імперії, але центріфугальні змагання колись поневолених національностей.

Ці центріфугальні змагання все були. Українські тайні організації й народні рухи, польські повстання говорять про це не менше вимовно, як повстання Кавказців і центріфугальні стремління всіх народів під час першої російської революції 1905. р.

Тільки прикметна всім політикам отяжілість думки, яка робить їм майже неможливою річчю позбутись раз навязаних апріорних поглядів і загальників, не дозволяла Західній Європі розуміти Росію так, як була повинна — як мозаїкову державу. Незнання Східної Європи в Західній і велика зручність, з якою офіційна російська наука й публіцистика цілі десятки літ обманювали цілу Західну Європу, причинилися до цього як найкраще. Що більше! Російську імперію ще й тепер по її розпаді постійно вважає більшість Західної Європи за розпадену тільки часово.

„Невдовзі вона зростеться й буде на всю будуччину одноцільна!“

Це розуміння Росії, як держави природою й культурою одноцільної, є з ґрунту фальшиве й ненаукове. Коли такий погляд панував у Середній, німецькій Європі, коли його найде читач в обох найбільшими вважаних німецьких книжках про Росію¹⁾, то це не може нікого дивувати. Німецька наука і політика все ставляла й мабуть ще ставляє державу понад народ. Супранациональна держава була з легко зрозумілих причин ідеалом обох німецьких держав і суспільностей Середньої Європи. Та ніяк не можна зрозуміти, чому погляд на Росію, як на одноцільну національну державу, так уперто держиться в Західній Європі й в Америці.

Seton Watson (Scotus Viator)²⁾, Namier³⁾, Wickham Steed⁴⁾ і інші визначні автори, вживаючи що найгостріших засобів критики, признали існування Австро-Угорщини безвартісним, ба й шкідливим, і ждали поділу її на національні держави. Подані там

¹⁾ O. Hoetzsch. Rußland. II. Aufl. Berlin. 1917. — A. Hettner. Rußland. II. Aufl. Leipzig, 1916.

²⁾ В збірнику The War and Democracy, 1914.

³⁾ Germany and Eastern Europe, 1915.

⁴⁾ The Quintessence of Austria („The Edinburgh Review“, Oct. 1915).

аргументи й висліди можна чудово при-
ложити *mutatis mutandis* до кожної мо-
зайкової держави. Кожний думаючий
державний муж, публіцист, учений у держа-
вах Західної Європи мусів би в виду
цього пізнати, що зєдинена знов російська
імперія є в своїм єстві цілком' подібна до
мозайкової австро-угорської держави зпе-
ред 1918. р. Тим самим вона ледви чи
спосібна до життя. Не хочу забавлятися
в пророка, однак опираючись на примірі
Польщі й Австро-Угорщини маю цілковите
переконавання, що російська мозайкова імпе-
рія, навіть, як би удалось тепер її відбуду-
вати, не проістнує довго.

Кілька стрічок вище я ужив для евену-
ально відбудованої російської імперії слова
„ледви чи здібна до життя“. Зробив це
я тому, що на мою думку не булоб іще
безпосередньої небезпеки розвалу для ро-
сійської імперії, коли вона схотілаб одбуду-
ватися на федеративних основах. Поне-
волені народи Росії ще не дуже далеко
зайшли в будуванні своєї національної
культури. Отже є ще можливість, що по
відбудуванні федеративної російської дер-
жави, чужі народи, ще роки й десятиліття
працюватимуть над розвитком своєї на-
ціональної культури й не будуть поки що
думати про повне відірвання від Росії.
Одначе швидше чи пізніше мусітимуть цен-

тріфугальні сили, тоді вже ідейно й матеріально скріплені, віджити наново й довести до наконечного розпаду російської світової держави.

Сітон Уотсен поставив свого часу, як першу ціль війни Антанти проти Австро-Угорщини, відірвання від неї п'ятох „Ірредент“. Ціле море крові полилось, заки цю програму здійснено. В російській імперії зперед 1914. р. є, навіть коли відчислимо Польщу й Фінляндію, може двічі більше ірредент, як було свого часу в Австро-Угорщині. Підчас другої російської революції ці ірреденти скріпилися значно, коли не числом, то силою й ідейним підкладом. Чогож може сподіватися людство, коли ці всі ірреденти мають бути в одбудованій російській державі поневолені й примушені „вибуятися“ в її межах? Без сумніву великої нової війни, яка потягне в свій вир знов цілий світ і спричинить знову страшні катастрофи. Межи першою та другою російською революцією уплило тільки 12 років. Є дуже мало віроятне, щоб межи теперішньою другою, а майбутньою третьою (яка мусілаб прийти, колиб одбудовано давню мозайкову російську державу), уплило багато більше часу, як поміж першою та другою. Більше правдоподібно, що упливе коротший час. Бо поневолені народи Росії забагато вку-

сили солодкого овочу свободи за останніх три роки, щоби зносити ще довго стару гегемонію Московщини.

Наведеного досить буде, щоб кожного безстороннього переконати, що часи мозаїчних, національно мішаних держав, бодай у Європі на віки пропали. Такі мозаїкові держави є, або цілком неспосібні до життя, або можуть тільки коротко (на історичну міру) вдержатися при життю. При своїх розвалах спричинюють такі мозаїкові держави все і всюди небезпечні історичні катастрофи. Ці катастрофи — це не тільки великі війни, що повстають при розвалах таких держав і загрожують цілому людству. Ще небезпечніші є заколоти в політичній рівновазі державної системи всеї землі. Бо ці заколоти багато довше тривають, як війни й ведуть за собою цілі рої конфліктів.

Тому-то тільки національним державам належить будучина. Модерна світова політика повинна підирати творення виключно національних держав. Цього вчить досвід останніх століть, десятиліть, ба й років.

Такого принципу дійсно придержувалися побідні держави Антанти в Середній Європі. Бодай на загал придержувалися. Основано,

зглядно наново обмежено польську, чехословацьку, юго-славянську, румунську й угорську національні держави. Не можна, що правда, твердити, що держави Антанти примінювали тут національний принцип у його цілій чистоті. Не тільки етнографічні критерії були міродатні при веденні границь нових держав, але й „історичні“, „економічні“, „стратегічні“ і, як ще вони там звуться — самі серпаночки дрібненьких імперіялізмів, заразом зародки будучих конфліктів.

Якже виглядає справа в Східній Європі?

Всі дотеперішні міри мирового конгресу роблять вражіння неначеб Антанта постановила національний принцип у Східній Європі цілком занехтувати. З обсерваційного становища політичної географії бачимо протягом цілого 1919. року ось які факти:

1) Підпирання експанзійних забаганок Польщі на Сході Європи.

2) Підмагання при відбудові централістичної російської імперії.

3) Нехтування, ба й спинювання ново повставших національних держав у Східній Європі.

Наконежна ціль міродатних кругів Антанти виглядає для наукового обсерватора ось яка:

В Східній Європі знов відбудувати російську мозайкову державу, при чім однак Польщі малиб припасти деякі національно непольські території на Сході.

Що ці обсервації вірні, маємо ось які докази:

ad 1) Виставлення й вислання армії Галлера до Польщі, де вона, замість поборювати російських большевиків, завойовувала чисто українські землі: Галичину, Холмщину, Підляшшя, Полісся, Волинь. Потім признание наконечною постановою Польщі цілої Холмщини, части Підляшшя й деяких українських повітів Галичини. Останню Галичину поставлено на довший час під польську управу.

ad 2) Реакційні російські генерали, Колчак, Юденіч, Денікін, діставали видатну підтримку зі сторони Антанти. Денікін використав її на це, щоб перш усього знищити українську армію і державність.

ad 3) Всі посполу новоповставші національні держави Східної Європи поставила Антанта під може неформальну, але аж надто фактичну блокаду, таку саму, як її навязала Совітській Росії. Результати були для всіх цих держав дуже сумні. Українцям пр. вигинула сливе ціла армія

на сипний тиф. Довіз медикаментів був бач зачинений!

Наслідком такої політики Антанти справа української національної держави попала в дуже скрутне положення. Український народ опинився в небезпеці потрапити у ще гірше положення політичне, як перед великою війною. А це положення було як усі знаємо, далеко не рожеве!

Шведський учений R. Kjellén поставив три типи промахів проти національного принципу¹⁾:

Тип А. Нація має єдність та не має свободи. Вона об'єднана в одній державі, яка однак не є її національною державою. В такому положенні були пр. Чехи в Австрії, Латиші в Росії. Такі народи дізнають більших чи менших перешкод у своєму розвитку та через автономію стремлять до самостійности й розрушують звязок держави, що над ними панує в більшому чи меншому розмірі.

Тип Б. Нація має вчасті свободу та не має єдности. Частина її має свою національну державу, останок підлягає владі чужих держав. Він старається позбутися їх і прилучитися до власної національної держави (Сербо-Хорвати, Італійці, Румуни

---

¹⁾ Die politischen Probleme des Weltkrieges
Leipzig, 1918, стор. 55 дд.

в Австро-Угорщині). Такі відносини називає Челлен слушно ранами державної системи. Тип Б. гірший для нації чим тип А.

Тип В. Нація не має ні єдності, ні свободи, вона розшматована поміж ріжні держави. Цей стан, як слушно каже Челлен, є найбільшим прогріхом проти національного принципу. Тільки дуже небагато європейських народів було перед війною в тому положенні. Тепер по світовій війні є в Європі тільки одна велика нація, четверта по величині нація Європи — українська — що є в такому положенні. Перед війною вона була розділена поміж дві держави: Росію й Австро-Угорщину. Тепер буде таких держав мабуть чотири: Польща, Чехословаччина, Румунія, Росія.

Які небезпеки криє в собі така негати́вна розв'язка українського питання, розкажемо зараз.

Негати́вна розв'язка українського питання, в змислі поділу української землі й народу поміж кілька держав, була б міжнароднім рішенням, котре що до несправедливості шукає собі рівних у цілій всесвітній історії. Коли Поляки, Чехи, Югославяне дістали свої національні держави, то є справою елементар-

пого почуття справедливості, щоб Українці, численніші, як усі ті народи разом узяті, що мають більшу від тамтих усіх разом територію й культурою ніяк не нищі, теж дістали свою національну державність.

Велике слово „самовизначення всіх народів“ мусить відноситися також і до Українців. Инакше остане пустим загальником.

Правда, чуємо й читаємо частенько, що політика, це не чуттєва справа, що в ній нема сентиментів. Це слушно, та позір задержували, до певної міри, навіть найбільш несумлінні політики ренесансу. Що вже й казати про політиків найновіщих часів, котрі аж задихуються від великих слів і шумних фраз про: „справедливість“, „увільнення поневолених народів“, „самовизначення“, „інтерес світової культури“, „гуманність“, „людство“ і т. и. Страшний суд історії ніколи не одобрить рішення, яке сорокміліоновий народ шматує при живому тілі на кусні і його (на жаль!) таку велику й багату батьківщину розпайовус наче стрілець добичу поміж сусідів.

Що тут не перебільшую й не попадаю в патріотично-поетичний запал, докажуть дальші міркування.

Позитивна розв'язка українського питання т. зв. утворення української національної держави в етнографічних границях означає розв'язання посліднього великого національного питання в Європі. Негативне розв'язання цієї справи не є так маловажне, як думає багато німецьких і західно-європейських, головню французьких політиків і як голосить згідним хором польська й московська опінія. Українці це дуже численний народ (44 міліони), що росте дуже скоро (2% річного приросту мимо великої смертності в дівтори), незвичайно тугий і здоровий хліборобський народ, що до життєвої сили можна його порівняти хіба із Китайцями. Кожна чужонародня держава, що панує над цілістю чи частю Українців, мусить їх з усіх сил гнобити на всі заставки й способи. І то не тільки політично, але й культурно й економічно. Инакше українство виросте понад його голову й розсадить його державу.

Багатство української землі принадило в першу чергу ріжні кочівничі держави до здобування України. Мимо несказаного лихоліття перетривала життєва сила українського народу всі кочові негоди. Не вважаючи на безмірне вичерпання через монгольську навалу, був український народ

численніший, як польський, і багатший від нього так матеріальною, як і умовою культурою в цім часі, коли Польща приналежна багатством України почала свою експанзію на схід. І хоч потім польська держава й суспільність не занедбали жадного, хоч би й найдрастичнішого способу гноблення, ба винищування проти українського народу, хоч Поляки й Татари працювали рівночасно й дуже успішно над знищенням української культури, щоб могли без перешкоди використовувати багату землю, український народ трівав, ріс в число й силу й розсадив у кінці польську державу, відірвавшись хоч і частю тільки від неї. Від тепер Польща тільки вегетувала, й то тільки з бідю, одно століття. Таксамо Москалі пізнали й оцінили дуже швидко з одного боку безмірну вартність української землі, з другого боку велику небезпечність українського народу для Московщини. Тому вони цілими століттями консеквентно працювали над тим, щоб перемінити український народ у некультурну етнографічну масу й потім зрусифікувати. Та Українці мимо цього остали другим по величині народом Східної Європи, подвоїли саме в часах найбільшого національного утиску обсяг своєї національної території й причинилися в 1917. р. найбільше до цього, щоб російську велиценську державу розсадити.

Таку саму політику гноблення й заглиди проти українського елемента мусять по евентуальнім новім поділі України вести всі дотичні поділові держави. І то чи хочуть, чи не хочуть. Ніяка з цих держав не посміє дати Українцям навіть „мінімум“ національних прав: української мови в уряді й у школі. Бо через таке визнання української мови маса українського мужицтва перемінилася б дуже скоро в сорок-мільонову компактну, національно, політично й соціально свідому масу. Виходячи з українських шкіл українська інтелігенція успішно спинювала б безоглядне винищування природних багатств України чужинцями. При парламентарній формі влади політичне значіння Українців, як нації, не могло б дати на себе довго ждати. А результати були б: зпершу ірредента, потім автономія, потім може федерація, вкінці незалежність України. Все це получене з внутрішніми й зовнішніми конфліктами.

Тільки один раз за всю історію одна держава обійшлася з Україною инакше. Литовська держава дала їм рівноуправлення з литовською державною нацією. Наслідок був такий, що в однім ледви столітті т. зв. руська мова й культура опанувала цілу литовську державу. Нині така справа виглядала б напевне дещо инакше, та ніяка держава, якій припала би бодай

частина України, не відважилася б піти за приміром колишньої Литви.

З приводу цього мусить лежати в інтересі кожної держави, що володіє Україною чи її частиною, щоб український народ остав неграмотною, безпросвітною, господарсько відсталою, економічно зруйнованою масою.

Супроти такої дійсности домагається Українців на самостійну національну державу не є ніякою люксовою забаганкою якогось шовіністичного націоналізму, а гіркою konieczністю. Тільки українська національна держава може дати Українцям їхню рідну мову в школі й уряді і в цілім публичнім життю. Без української державности, поділені поміж чотирі сусідні держави, мусілиб 40 мільонів Українців, або підпасти повільній культурній смерті, або, живучи далі на давній лад, в одному з найбагатіших країв землі, спинювати тільки поступ культури замість йому підсобляти. *Tertium non datur.*

Вигублення українського народу — отсе був би одинокий середник, що міг би чотирьом сусіднім — цим свентуальним поділовим державам України, запевнити мирне життя й надійний розвиток. Тоді український проблем, так для всіх сильних „мира сего“ неvigідний, щез би відразу. На жаль, фізичне вигублення 40 мільонів людей в

XX. столітті без сумніву анахронічне. Думати про винародовлення цієї народньої маси є однак ще більше безглузде, як думати про її фізичне вигублення. Булиж прецінь часи, в котрих усі вищі шари українського народу спроневірились рідній справі. Та не зважаючи на це знова виростало нове покоління національно свідоме, тягло нові життєві соки з невичерпаного джерела української протонародньої культури, розвивало ідею національної самостійности щораз ширше, закорінювало її щораз сильніше й запускала її щораз глибше в народ. У XIX. столітті розвинулася українська національна ідея, до такої самої культурної й політичної сили, як чеська, польська чи сербо-хорватська. Останні два роки революції завершили цей розвитковий процес. За них засмакував український народ за багато солодких овочів державної самостійности, щоб коли-небудь, навіть під найгіршою кормигою, покинути свою національно-політичну ідею. Як етнографічна маса не дали Українці себе винародовити, думати про їх винародовлення тепер і в будуччині, це пусте, небезпечне божевілля.

З цього кожний безсторонній бачить, що негативна розв'язка української справи творить на південному Сході Європи нове грізне

о г н и щ е будучих політичних заколотів і міжнародних конфліктів. Негативна розв'язка має в собі більше небезпек для budouчого світового миру, як усі „балканські“ справи разом узяті. Нова Македонія (*si parva licet componere magnis*) мусить повстати на поневоленій Україні. Тільки що двадцять п'ять разів більша, людніша й небезпечніша.

Українська ірредента є, наслідком супокійного, солідного характеру Українців, не така горячокровна, як італійська, не така голосна, як чеська, не така пересадна, як польська чи сербська, але задля своєї завзятости для противника може ще більш небезпечна. Пару примірів з останньої минувшини нехай тут зясує цілу небезпеку евентуальної української ірреденти.

Серед Українців Австро-Угорщини найшовся невеликий гурт, що в розпуці від польського гноблення став русофільським. Скількість русофілів була так серед інтелігенції, як серед простолюддя просто зникаюча. Австрійський уряд уважав цю ірреденту за *quantité négligeable*. А все таки ці нечисленні ірредентисти могли в літку й осени 1914. р. так успішно помагати російським арміям у Галичині, як ніколи й ніде жадна ірредента на цілому світі своїм „визволителям“ не помогла.

Те само було й у Росії. Австрійський міністр закордонних справ підчас світової війни, граф Бурян, твердив (мабуть у найліпшій вірі), що „він був цілі роки в Росії і не бачив ні не чув, не то української ірреденти, але навіть української нації.“ А прецінь це були саме Українці (в гвардії), що зробили в російській революції це, що найтяжче — початок і невдовзі були в стані перші поміж усіма свою національну територію відірвати від всеросійської імперії.

Тому-то всякий реально думаючий чоловік може собі легко зясувати, що негати́вне рішення української справи може: евен-туальний новий порядок у Східній Європі зробити цілком проблематичним і викликати там у найкоротшому часі що найтяжчі заколоти й конфлікти.

Утворення української національної держави в етно-графічних границях є одним способом, щоб запобігти заколотам і конфліктам у південно-східному куті Європи, так важному для світового господарства й для світової політики. Без національної української держави доживемо в найкоротшому часі нових тяжких воєнних і революційних катастроф!

7. Українська державність і її західні сусіди.

Тепер звернемося до відносин усіх сусідніх держав і великих держав світу до української справи. Старатися будемо представити наслідки позитивного чи негативного порішення української справи для всіх цих держав.

По побідженню Німеччини, розшматованню Австро-Угорщини, розкладі Росії, Польща, відбудована за підмогою західних держав, головно Франції, відразу виступила як імперіялістична забірна держава, щоби в ім'я своєї старої історичної традиції завоювати Литву, Білу Русь і бодай значну частину України. Міродатні політики її класи Польщі виявили тим недвозначно свій намір збудувати нову мозайкову державу, географічно її етнографічно зіплену з кусників Середньої і Східної Європи, з кусників чи цілостей шістьох суцільних національних територій: польської, німецької, литовської, латиш-

ської, білоруської і української. Що така мозайкова держава (таксамо, як і всяка інша) була би цілком неспосібна до життя — це для всякого, що знає блище східно-європейські відносини, річ ясна, як божий день. Як поставивсяб український народ до такої Польщі в історичних границях, показав він цілком недвозначно вже в XVII. столітті. Хоч шарпаний татарськими набігами, він все таки найшов доволі сили, щоб розсадити давню польську державу. Ця сама історія повториласяб в найкоротшому часі, колиб через яку дивну гру долі, більші чи менші часті України опинилися під польським пануванням. Чим більші булиб ці частини, тим менше спосібна до життя була би польська мозайкова держава. Природа й історія викопали поміж Польщею та Україною непроходиму пропасть. Хоч московська система гноблення Українців ваговитіща й для цілости народу, небезпечніща, то пропасть поміж народами, московським і українським, далеко не така глибока, як пропасть поміж Поляками та Українцями. Політика польської держави й суспільности супроти Українців була, є й завсіди буде в суті безоглядною, в формі вирафінованою політикою заглади. Польський народ (го-

ловно виші шари, але серед Українців та кож всякий мужик колоніст чи міський пролетар!) почуває себе супроти українського від довгих століть, як народ панів супроти народу хлопів, наймитів, кріпаків. Чудернацька мішанина ненависти, погорди, скритого страху опановує психіку кожного Поляка в його відносинах до Українців. Яка пристрасна ненависть Поляків супроти всього, що українське, доказують випадки в Галичині від розвалу Австрії по нинішній день із страшною вимовністю.

Ті самі випадки показують нам однак не менше виразно, як глибоко закорінені в українському народі ідея боротьби проти польського панування. Український народ Галичини (ледви 4 мільйони) між усіма народами Європи може найбільше крові пролив і натерпівся в світовій війні. Пять років скаженіла на його землі війна, мільйонні армії валили сюди й туди. Поверх третини міст і сіл було зруйновано, ціле мужеське населення між 16 та 60 роком життя пішло в австрійську армію, під кріс або до роботи, з того три четвертини впало або стало каліками-інвалідами, останок населення був здесяткований голодом і пошестями, десятки тисяч земляків було або повішено чи розстріляно Австрійцями й Мадярами в 1914. і 1915. р. р. за „зраду“ держави, або вигибло по тюрмах чи кон-

центраційних таборах. А всеж цей лихом недобитий народ мучеників однодушно вхопився у падолисті 1918. р. за оружжя, коли польська забірна рука простяглась по його рідну землю. Була це свята війна для цілого українського населення Галичини. Хоч недоставало оружжя, муніції, одягу, чобіт, технічних і медичних засобів, боролася ця одна десята частина українського народу цілих три чверті року успішно з цілою Польщею, підпираною силами Антанти матеріально й морально. Щойно тоді, коли виставлена й озброєна Антантою, головнож Францією, армія Галлера, ударила з фронту, а румунська армія з заду, мусіла геройська армія української Галичини податися (в повнім порядку до речі сказать!) за Збруч. (Зараз таки пішла на другий фронт — протибольшевицький!)

Дотеперішні воєнні успіхи Поляків проти Українців пояснюються не тільки видатною поміччю зі сторони Антанти, але також тим, що Конгресівка є одним з нечисленних країв Європи, котрого людський матеріал війною майже не був порушений. Московські військові влади могли стягнути з Конгресівки тільки малу частину запасних, решта остала дома й могла бути 1919. р. з поміччю Антанти зоружена й ужита до здобуття західних земель України. Ці землі (Холмщина, Підляшшя, Полісся, Во-

линь) були так чи сяк ще в 1915. р. російським командуванням в значній частині евакуовані. Їхнє населення, переведене в нутро Росії, не може й досі вернути домів, бо до падолиста 1919. р. не пускали його туди Австрійці й Німці, потім же Поляки. Бо по здобуттю української Галичини при помочі Антанти й Румунів могла Польша без боїв дуже легко обсадити майже вилюднені західні землі України.

Повторилася тут, як бачимо, на малі розміри, історія польської експанзії з XIV. століття. Як тоді Польша змогла легко опанувати українські землі, знищені татарським лихоліттям, так тепер в 1919. р. могла Польша без труду окупувати ці самі землі, тим разом знищені світовою війною й революцією.

Та війна й революція в Східній Європі ніяк не можуть так довго трівати, як трівало (півтисячі років) татарське лихоліття. Евакуоване колись Москалями українське населення мусить вернути й верне, молодий накорінок при незвичайній плідючости Українців швидко підростає й за одно десятиліття будуть усі рани загоєні. Констеляція демографічна, для Поляків тепер така корисна, тоді шезне. Щож буде тоді?

Міродатні круги Польщі думають, що будуть спроможні здавити центріфугальні, самостійницькі змагання Українців, Біло-

русинів, Литовців силою й „культурними способами“. Вони пробують цю свою певність не тільки вмовити в себе самих, але й переконати про неї західно-європейські держави. Поміж ними головню Франція бажає собі можливо великої й сильної Польщі. Робить вона це зі сліпої ненависти до Німеччини й тому є доступна польським політичним елюкубраціям: Присвяtimo зараз декілька слів цій справі.

Тут ходить о відповідь на питання: Яка Польща буде сильніша? Чи польська національна держава в етнографічних межах, з поверх 200.000 кв. км. простору й 23 міліонами населення, чи велика польська держава, більше, як тричі так велика (756.000 кв. км.), з приблизно 52 міліоновим населенням. Це питання декому моглоб видаватись безглуздом і легко зрозуміти, що всякий західний Європеєць, що хоче Польщу бачити великою й сильною, яко східню противвагу до Німеччини, без сумніву вибере другу евентуальність. Та ця справа не така проста, як би здавалося. Велика польська держава, в історичних границях, мусить бути мозайковою державою, в котрій пануюча нація творитиме ледви половину населення. Друга половина складаласяб із самих ірредент, котрі мусілиб фатально ослаблювати Польщу з нутра й на вні. Ця Польща збудована по рецепті

польських імперіялістів обіймалаб, попри 18,2 мільйонів Поляків, що найменше 13,3 мільйонів Українців, 6,8 мільйонів Білорусинів, 5 мільйонів Жидів, 2,4 мільйони Литовців, 4,2 мільйони Німців, 1,5 мільйонів Москалів і т. д.¹⁾. Отже на підставі цього, що сконстатовано про мозайкові держави, не булаб спосібна до життя. Ця мозайкова держава мусілаб іти тою самою дорогою, що йшла давня Польща: шукати порозуміння з Німеччиною, неволити свої піддані народи на Сході й робити фронт проти Росії. Бо Німеччина втратила до цієї Польщі взагалі тільки ті свої землі, що є етнографічно польські або мішані; натомість Росія — землі, котрі по офіційальному російському погляді є історично й етнографічно „істинно руські“. Що вони „білоруські“ чи „малоруські“, тут не важно. Поміж великою Польщею, яка панувалаб над Галичиною, Холмщиною, Підляшшям, Поліссям, Волинню, Київщиною, Поділлям, Білою Руссю й відбудованою Росією, мирне співжиття ніколи не буде можливе. Противенство між Польщею та Росією булоб навіть значно більше, як противенство між Польщею та

¹⁾ E. Romer. *Annuaire statistique de la Pologne*. Cracovie, 1917, T. 1.

Німеччиною, і приневолювалоб Польщу мимохіть шукати *modus vivendi* з Німеччиною. Ледви чи з успіхом.

До такої самої політики буде така Польща приневолена, також через своє противенство до Чехословаччини. Ця молода кріпка держава, відрізана великою Польщею (яка держить українську Галичину) від Східної Європи (України зглядно Росії), знаходиться в небезпеці економічно задушитись. Тому не може бути мирного співжиття між Чехами та великою Польщею й це більше попре цю останню до зближення з Німеччиною.

Та без огляду на всяке пресумптивне наближення до Німеччини творить великопольська держава найкращий поміст до зав'язання майбутнього німецько-російського союзу. Далі нище матимемо нагоду основніше доказати, що тепер, по розвалі Австрії й Туреччини, не буде вже ніяких перешкод до зав'язання цього могутнього аліянсу.

З причин, які нище наведемо, не буде міг цей союз сповнити всіх надій, які покладаються на нього тут і там. Одначе саме внутрішні безпорядки великопольської мозайкової держави, її численні ірреденти, що будуть шукати помочі в Німеччині, або в Росії, зможуть обі ці держави дуже скоро принадити до спільного походу на

Польщу й до нового її поділу. До такої ціли буде цей подвійний союз мати цілком певно достаточні сили й польська проблема буде знова „отвертою раною на тілі Європи“.

З усіх цих причин лежить у найвищим власнім інтересі Польщі (й європейського мира), щоб Польща була тільки національною державою й обіймала виключно дійсно етнографічно польські землі. Ця національна держава буде тоді дуже кріпкою державою середньої величини, географічно й етнографічно дуже одноцільною, житиме в мирі й тісному союзі зі сусідніми славянськими державами. Тоді Польща буде дійсно могла успішно відгравати відповідну ролю в державній системі нової Європи.

Звучить це для Поляка, що правда, парадоксально, однак думаю, що українська національна держава може бути найсильнішою підпорою польської національної держави. По чистеньким розділі суцільних територій Українців та Поляків політичними границями мусить аґтагонізм цих обох народів, скорше чи пізніше злягідніти, а то й цілком уступити. Тоді зараз може розвинутися мирне співжиття обох народів і держав, основане на тривкій

підставі економічних взаємин. Україна потребуватиме вугля й промислових продуктів Польщі, Польща поживи, сирівців і ринків збуту на Україні. Крізь Польщу проходять залізничі й водяні шляхи злуки України з Західною Європою, крізь Україну шляхи з Польщі на Схід до Середземноморських земель. Однак найважливіше буде для Польщі це, що вона, ставши раз національною державою, не буде мати ніяких сутичних точок з Московщиною. Вона буде відгороджена Україною й сама не заключатиме ніяких українських ані білоруських областей.

Який інтерес має Чехословачина в утворенні української національної держави, згадував я вже вище. Для Чехословащини мати свобідну лучбу зі Східною Європою, це питання життя. Українська національна держава, яка панувалаб на карпатських провалах, булаб для Чехословащини найтривкішою гарантією її самостійности, з огляду на велику ворожнечу, яку мають до Чехів Поляки, Мадяри й Німці. Колиб Чехословачина остала Польщею й Румунією відрізана від Східної Європи, булаб вона в вічній політичній і економічній небезпеці. Польська держава, що має в своєму посіданні також українську Галичину, є іменно для Словащини дуже небезпечна. Традиційна малярсько-польська

дружба може дуже легко ці два імперіялістичні народи спонукати до експанзійних проб, які загрожували би передусім Словаччині.

З приводу небезпеки такої польсько-мадярської коаліції, до того ще загрожена постійно могутньою Німеччиною й німецькою ірредентою в нутрі, Чехословаччина мусить шукати одинокої опори своєї самостійности на Сході. Мимо ріжних струй серед чеської політики, мимо цього, що численні в Чехах русофільські панславісти хотіли б бачити над Сяном, Дністром і на верхівях Тиси радше російську імперію, як українську національну державу, дає саме Україна Чехословаччині таки найгарнішу охорону тилу на Сході. Межуючи безпосередно з російською державою — велитнем, Чехословаччина стала б невдовзі чимось не дуже відмінним від звичайної „руської губернії“. Українська національна держава захищує плечі й дає спромогу легкої лучби зі Сходом, не гірше, як єдина неділима Росія, не загрожуючи рівночасно ніяким способом самостійности Чехословаччини.

Відносини Угорщини до України є в певній мірі аналогічні до відносин Польщі. Також Угорщина була супроти Українців цілі століття імперіялістичним гнобителем. Тільки що кусень української території, яким володіла від XIV. до XX. віку Угор-

щина, був без порівняння менший, як простір польської окупації. Угорська мозайкова держава в старих історичних границях, про відбудовання якої ще багато угорських патріотів мріє, булаб *mutatis mutandis* для Українців таксамо незносна, як історична Польща, й мусіла би на дальшу будучину сподіватись лиха від української ірреденти. Національна угорська держава малаб, як сусідка України, тільки позитивні користи: безпосередню лучбу зі Сходом Європи, без російської небезпеки. Безпосереднє сусідство великої Росії булоб для Угорщини дуже некорисне, ба небезпечне.

Новоутворена В е л и к о р у м у н с ь к а держава мусить наслідком свого політично-географічного положення слідити за розвитком подій у Східній Європі з найбільшим напруженням і увагою. Бо від нього залежать вже не тільки її життєві інтереси, але й само її існування.

Румунська нація осягнула в цій війні свій національний ідеал: сполучення всіх національних румунських просторів в одно національно-державне тіло. Ця новоутворена держава має без сумніву велику будучину, коли схоче бути й остати національною державою. На жаль, політика ново повсталой Великорумунської держави стала відразу доволі імперіялістична. Румунія

обсадила відразу значні частини суцільної української території (українську частину Буковини й Бесарабії), виявляє виразну волю затримати їх на постійне й заокупувати, може ще й інші пограничні землі України.

Цей імперіялістичний напрямок румунської політики, котрий у прочім проявляється теж супроти деяких інших сусідніх народів, може позбавити Румунію її найважливішої й найвартнішої прикмети — прикмети національної держави. Історичний рух і розвиток уформував румунську національну територію цілком своєрідно. Політично-географічний черен румунського народу — семигородська верховина, заключає в собі, майже в центрі румунської національної території, поверх 10 000 кв.км., велику землю мадярських Секелів і німецьких колоністів (Саксів). І поза цим є ціла давніше Австро-Угорщині підвласна частина румунської території густо поперетикана чужими етнографічними островами й півостровами. Бесарабія теж тільки в своїй середній частині може бути вважана національно румунською, Добруджа тільки в малій частині.

Коли отже Великорумунія крім землі Секелів і Саксів (які задля свого центрального положення мусять належати до всякої румунської держави), крім старої (перед

1917. р.) Добруджі, котра, як доступ до моря, є теж конечна для держави, схотілаб заанектувати й задержувати також вище згадані українські землі, то вона стратить свій характер національної держави й стане мозайковою державою національностей. Головно з огляду на українське сусідство на Сході й Півночі відразу мусить Великорумунія бути здержлива в своїй експанзивній політиці. Східна й північна межа Румунії може при розумній політиці стати саме найкращою для неї опорою й охороною тилу. Натомість якщо Румунія попустить у цих напрямках віжки своїй експанзії, стане ця сама північна і східна границя для неї найнебезпечніша. Бо за нею будуть стояти наймогутніші сусіди Великорумунії: або українська національна держава, або знов єдинена російська імперія.

Українська національна держава в етнографічних границях буде навіть без українських частин Буковини й Бесарабії без сумніву могутнішою державою, як Великорумунія. Анектовані Румунією українські землі обіймають поверх 22 000 кв.км. і $1\frac{1}{2}$ міліона населення, з того тільки 15% Румунів, які живуть там розсипаними колоніями. Ця територія значно більша, як Ельзас Лотарингія населенням, тільки мало що бідніша. Ельзас Лотарингія тримала цілих пів століття дві європейські

великі держави в постійному напруженню й цілу Європу в дурі постійних зоружень.

Українська національна держава не могла ніколи наконечно зрестися, ані української часті Буковини, ані української часті Бесарабії. І то не тільки з чисто етнополітичних причин. Українське населення цих двох земель належить до найбільше національно свідомих племен українського народу. До того південна Бесарабія, це частина чорноморського побережжя — отже частина цього головного політично-географічного черену України. Добре сусідство чи навіть союз на Сході, це для Румунії справа найбільшої ваги. Правда, природна границя Дністрового яру теж немало вартна, бо цей яр належить до найкращих „природних границь“, які є в цілій Східній Європі. Та добросусідські відносини є безмежно більше вартні, як найліпша дійсно природна границя. Вже з огляду на модерну воєнну техніку.

Українська національна держава булаб, яко сусід для Великорумунії, без порівняння вигідніща, як нововідбудована російська держава. Перед розвалом Австро-Угорщини могла Румунія шукати в ній захисту перед евентуальними небезпеками зі сторони Росії. І дійсно. Румунія опиралася від 1883. р. на потрійному союзі: Австрії, Німеччини, Італії і вела цю політику фор-

мально аж до вибуху світової війни. Румунські політики завсіди дуже добре знали, що Росія не бажає собі сильної Румунії й що ніколи не дасть їй Бесарабії. Нині вони знають ще краще, що нововідбудована Росія недовго терпітиме поміж собою та Царгородом великорумунську державу. Натомість українська національна держава не творила би ніякої небезпеки для самостійности Румунії й відділювала б її своїми широкими просторами від російського колосу. Маючи Україну сусідом від Півночі й Сходу, мала б Румунія з усіх прочих сторін тільки рівносильні, або й слабші держави і не мусіла б боятись, ані подавляючої переваги сусіднього велиття держави, ані ворожої коаліції.

І до цього потрібно тільки небагато, хоч конечно: урегулювання українсько-румунської границі, строго після національного принципу.

8. Українська державність і її східні й північні сусіди.

Заки перейдемо до обговорювання майбутніх відносин України до Московщини, які є без сумніву найважливіші для її північної та східної границі, мусимо звернутись у першу чергу до обговорення теперішнього політично-географічного положення в західних і південних окраїнах Східної Європи.

У протязі розвитку російської революції утворився на цих окраїнах цілий ряд нових політично-географічних організмів, які є всі національними державами: Фінляндія, Естонія, Литва, Біла Русь, Україна, Донська Республіка, Кубанська Республіка, Грузія, Північна Кавказія, Азербейджан, Вірменія.

Всі вони, це продукти розкладу російської імперії, може з виїмком Фінляндії, яка від 1809. р. всетаки мала деяку автономію.

Після своїх політично-географічних основ і сили дотичної національної свідомости держаться ці крайні держави ліпше, або гірше. Фінляндія використала своє географічне положення й довголітню автономію найкраще й є між усіма цими крайніми державами найсильніша. Естонія, Литва, Латвія, наслідком свого надморського положення, зглядно добрих природних границь від Сходу (вінок наконечних морей з озерами й болотами), й не в останне наслідком своєї зглядної малости прийшли швидко до ліпшої організації. Біла Русь, простором значно більша, відрізана від моря, з її населенням на загал убогим, ще до того війною матеріально зруйнованим, спинювана з обох сторін, польської й московської, не вийшла поза перші початки державности. Україна мимо величезного простору й людности зорганізувалася дуже скоро та не мала щастя до своїх урядів. Вони то псевдореволюційністю, то реакційністю своєю руйнували українську державність дуже видатно й довели її в 1920. р. до дуже прикрого, хоч не безнадійного становища. Республіка донських козаків, це мішана українсько-московська держава, яку держить разом майже тільки козацтво, як стан. Тому-то вона не стала дійсною національною державою і хитається поміж становищем самостійної окраїнної держави

й так сказати ембріонального простору, з якого мала би з'єдинити і знова відбудуватися єдина, неділима Росія. Кубанська Республіка є в дійсності українською національною державою на малі розміри, таксамо, як Галичина. Та наслідком заборони з боку Німеччини вона остала поза межами української держави, в часах Центральної Ради й Гетьманщини. Потім вона мусіла багато витерпіти від проб російських консервативних кругів відбудувати давню Росію з Дону й Кубані. Кавказькі держави й Вірменія мають, що правда, дуже корисне політично-географічне положення й самі собою невеликі та низький стан культури з одної, національна лемішкуватість з другої сторони, не дали їм сконсолідуватись, як слід.

Усі згадані державні новотвори мають, як спільну ціху, волю до самостійности супроти центра Росії. Контраст між „центром та окраїнами“ дійшов саме до цієї різкості, котра була страховищем — кошмаром давніх російських централістів. З цих причин відносини всіх цих нових держав до України були від самого початку до тепер як найбільше дружні. Вже в першому році революції зродилися у всіх цих молодих національних державах федеративні думки. Противенство до централістичної Росії й імперіялістичної Польщі посполу веліли

тим думкам щораз зростати й кристалізуватись. Балтійсько-понтійська федерація, зложена з Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Білоруси й України є нині ціллю дуже впливових кругів усіх згаданих держав. В разі здійснення цієї федеративної ідеї станулаб на місці західних і південних губерній Росії державна федеративна звязь з поверх 1,700 000 кв.км. простору й поверх 70 мільонів населення. Цілий поміст між Балтійським, а Чорним морем і Каспієм, так важний для світової торгівлі й лучби, був би доменою цієї проєктованої звязкової держави.

Ширше обговорювати політично-географічне значіння евентуальної балтійсько-понтійської федерації лежить поза рамцями нашої книжки. Та кілька уваг про неї можна помістити. При думці будови такої федерації відгравають велику ролю хоч би тільки півсвідомо, або й несвідомо фізично-географічні елєменти. Ми бачимо тут, як народи, котрих краї творять фізично-географічні індивідуа серед східно-європейського комплексу країв (Фінляндія, Балтія, Україна), стремлять до обєднання. Так географічне положення, як і загальні природні відносини яко підстави господарства самі родять думки про політичну злуку. Польщу заздальгідь виключається з цієї федерації й не тільки тому, що Латиші,

Литовці, Білорусини, Українці бояться політичних і національних небезпек з боку польського імперіялізму. Так думав би може політик. Географ натомість бачить, що Польща є середньо-європейським краєм, котрого природні звязки лежать у Середній Європі, котрого культура пішла середньо-європейськими стежками, котрого політично-географічна властивість не годилася б цілком із прикметностями інших членів федерації, які є всі східно-європейськими краями.

Що ця евентуальна балтійсько-понтійська федерація була би звернена перш усього проти Росії, можна легко добачити й пояснити. Політично-географічно цю орієнтацію мусимо розуміти, як початок індивідуалізації поодиноких земель і країв східно-європейського комплексу. Дотепер він цілий був політично об'єднаний силою народу Великокорусів, який замешкує центральний край цього комплексу. Політично-географічна еволюція принесла еманципацію окраїн від центра й їх індивідуалізацію. Що серед цих балтійсько-понтійських держав Україна зі своїм простором (900 000—1 000 000 кв.км.) і населенням (51—53 мільйонів) була б найважливішою державою в цій федерації, всякий легко зрозуміє.

Переходячи тепер до відносин України до Росії, матимемо доволі спосібности об-

говорити відносини цієї останньої до її західних і південних окраїн.

Як довго Україна творила інтегральну частину російської світової імперії, було її значіння для неї дійсно велике. Для евентуальної відбудованої Росії воно може бути ще більше. Відкладаючи господарсько й лучбово-географічні міркування до осібної глави цієї книжки, обмежимося тут на чисто політично-географічні справи.

Російська імперія недавньої минувшини не має зі староруською Київською державою нічого спільного. Це є державний твір центрального народу Східної Європи — Москалів чи пак Великоросів. Російська держава розширилася завдяки прихильним обставинам майже до меж можливости. До Півночі й Сходу, в напрямках найменшого опору зі сторони так фізично-географічних, як і антропо-географічних чинників, розширювалася російська держава дуже швидко. Далеко повільніше було її розширювання на Захід і Південь, де, що правда, не було спеціальних природних труднощів та за це антропо-географічні були тим сильніші. Вже в першій половині XVII. століття дійшли Москалі аж до Тихого океану й осягнули тим робом на Сході найкращу природну границю — море. На Півночі вони це зробили ще скоріще. Експанзія на Південь і Захід мала в XVI. столітті

тільки небагато успіхів. Здобуття Казані й Астрахані завело Москалів тільки на береги Каспійського середземного озера. Вирочім Московщина не могла тоді багато доказати ні проти Швеції, ні проти Туреччини, ні проти Польщі. Навпаки, ця послідня мало що не знищила самої Московщини в початках XVII. віку.

Визвольна війна України проти Поляків і переяславська угода спричинили, як вже вище сказано, цілковите пересунення в розкладі сил Східної Європи. Через андрусівський мир 1667 дістає Росія широку базу до осягнення берегів Чорного моря й Кавказького хребта. Дві добрі природні межі для російської імперії опинюються в межах можливости добуття. І то через прилучення тільки одної пайки України.

Не будемо тут довго міркувати над цим, що побідне закінчення Північної війни за балтійські землі треба приписати в дуже значній мірі людському матеріялові й природнім багатствам України. Таксамо згадаємо тільки мимоходом, що переміна московського царства в російську державу часово припадає на хвилю наконечного поневолення України Петром Великим.

Першим наслідком прилучення України до Московщини на політично-географічному полі було вступлення Росії в т. зв. С х і д н е п и т а н н я. Це вступлення совпадає

вправді часово з побідним походом Габсбургів проти занепадаючої Туреччини, має однак інші причини. Перед прилученням України не вела Московщина властиво ніяких „порядних“ воєн з Туреччиною. Та зараз таки по андрусівським договорі почалися воєнні кроки між цими обома державами (1674—1681), Московщина приєдналася до християнської коаліції проти Туреччини (1686), підприняла похід на Крим і добула Озів (1696). Дальші етапи не дали довго на себе ждати. Опершися на посідання України, з поміччю таки українських військ підприняв уже Петро Великий похід на Персію (1722), щоби відчинити Росії доступ до Передньої Азії й Індії. Невдача над Прутом (1711) зазначила тільки коротеньку павзу в російській експанзії. Опіраючись тільки на східну Україну могли Москалі 1735—1740 вдертися побідно до Криму й Молдави й корисно виграти турецьку війну 1768—1774.

Коли наслідком поділів Польщі майже ціла Україна опинилася під владою Росії, став російський тиск на Туреччину так грізний, що в ньому лежала поверх одно ціле століття ціла головна суть т. н. Орієнтальної квестії. З Україною, як базою, здобула Росія 1782. р. наконечно Крим, північне побережжя Чорного моря стало тим самим російське. Що

це значило, показали дальші турецькі війни (1788—1792, 1806—1812, 1827—1829, 1877—1878). Та кримська війна 1853—1856 найкраще доказала всьому політичному світу, як сильно, можна сказати, непорушиме становище Росії при воротах Орієнту, коли вона панує над Україною.

Тому можна нам сміло сконстатувати, що точка тяжкості цілого орієнтального питання головню в XIX. столітті лежить на Україні. Тільки через прилучення України дісталася Росія на побережжя Чорного моря й до воріт Балкану й могла впливати на балканські держави, грозити Царгородові, Дарданелям, самому істнуванню турецької держави.

Політично-географічне значіння України для Росії полягає на тім, що Україна є великим, людним і багатим краєм на південній границі імперії. Натуральні границі Кавказу, Чорного моря, Карпатів, конечні для всякої держави, що хоче панувати над цілим Сходом Європи, може дати тільки посідання України. Перші дві з названих границь осягнула Росія ще в XVIII. столітті, останню, Карпатську границу, хотіла вона осягнути в світовій війні 1914—1918. Симптоматичне стремління Росії до добрих природних границь на Півдні мало завершитись тут, у Галичині, Буковині й За-

карпаттю. Покищо не вдалося Росії дійти до карпатської границі й запевнити собі її посідання. Та коли одноцільна російська держава знову малаб відбудуватися, почнеться знов боротьба за осягнення карпатської границі.

Західно-європейський світ в останніх двох століттях так привик вважати Україну інтегральною частиною Росії, що сильне становище цієї великої держави на північному запллі Чорного моря вважається чимось цілком натуральним, незмінним і невідкличним. Для того-то ніхто не завдав собі труда розміркувати, як би то уложилися політично-географічні відносини на південному сході Європи, в східних областях Середземного моря, в Передній Азії, колиб Україна не належала до російської імперії.

Тому-то займемося ми цими міркуваннями.

Ми сконстатували в однім з попередніх уступів книжки, що поділ суцільної народньої території України поміж сусідні держави був би дуже небезпечним експериментом, котрий тяжко загрожував би європейському мирові вже в найблищих роках. Прилучувати цілу українську територію до Польщі, або Румунії, було би для цих держав, на стільки менших від України, правдивим данайським дарунком, якого

ніяка з них не хотіла би прийняти. Тому то остає тільки російська імперія, до котрої можна би, по відбудованню її, прилучити Україну.

Уявім собі, що це прилучення доконалося. Допустім, що всі труднощі поборені. Яке буде політично-географічне положення створене цим актом?

Російська держава дістає через повне прилучення України перед усього вище згадані найкращі природні границі на Півдні Східної Європи: Карпати, долишню течву Дунаю, беріг Чорного моря, хребет Кавказу. Тим способом її майже непохитне й незаймане оборонне становище на Півдні Східної Європи є знов осягнене, зглядно навіть поправлене.

Панування над Україною дає російській світовій державі безпосереднє сусідство зі Середньою Європою. Тут бачимо вже тільки одну велику державу: Німеччину, на місці Австро-Угорщини натомість громадку середніх величиною держав, які скорше чи пізніше мусять стати (коли не формально, то в дійсности) васалами Росії. Непереможний вплив знова зєдиненої Росії мусить обняти в будуччині цілий південний схід Середньої Європи. Цілком слушно завважує німецький політик Рорбах, що програма Росії

полягає в утворенні звязі держав від Судетів до Егейського моря, яка булаб під протекторатом Росії, так само як колись рейнська звязь була під протекторатом Наполеонської Франції. Угорщина й Чехія стали би двома, від ласки Росії залежними васальними державами, в роді Румунії чи Болгарії¹⁾.

Політично - географічні відносини середньо-європейські не дадуться відділити від балканських. З цією дійсністю числилася політика Габсбургів від XV. віку, й політика Німеччини в найновіших часах, стараючись все й усюди протиділати політичним впливам Росії. Тепер, по розвалі Австро-Угорщини, падають усі перепони, що перешкоджували російській політиці на балканському півострові. Румунія перестала бути буферною державою поміж двома великими державами й мусить пантрувати, як їй задержати свою самостійність. Болгарія і Югославія, хоч тепер у гострій ворожнечі, мусять у найкоротшому часі, згідно й рівнобіжно плисти за струєю російської балканської політики. Обі наслідком своїх противенств до Румунії й Греції, Югославія ще й задля свого сусідства з Італією й Німецькою Австрією. Етнополітичні від-

---

¹⁾ Kjellén. Die politischen Probleme des Weltkrieges. Leipzig, 1918, стор. 80 д.

носини колишнього австрійського побережжя: Істрії, Дальматії, Хорватії, Рєки, аж кишать від зародків політичних закладів поміж Італією та Югославією. Повне панування над Адрією, до котрого стремить Італія, щоб забезпечити своє власне східне побережжя й задержати та піднести свій престиж, як середземноморська могутність, примушує її стати сильною ногою на ріжних місцях адрійського східного побережжя. Тимчасом, починаючи від Терсту, належить це побережжя до суцільної національної території південних Славян, Італійці розсипані тільки по містах. Всі кроки італійської експанзії на східному побережжі Адрії вважаються південними Славянами, як імперіялістичні посягання Італії на їхній рідний край. Яко середня держава, ще не сконсолідована сильно, мусить Югославія шукати опори в якої-будь великої держави. Споріднення і традиція вказують на Росію.

Тому-то не підлягає ніякому сумніву, що знова відбудована російська імперія, опершись знова на посідання України, мусить добути переважаючий вплив на цілому південному сході Середньої Європи й на цілому балканському півострові. Також і Греція не зможе опертися впливові Росії, коли не з політично-географічних, то з економічних причин.

Ось так бачимо, які важні наслідки для російської держави має посідання України дотно всіх середньо-європейських і балканських справ. Ще важніші для світової політики є користи, котрі має посідання України для Росії, з огляду на її становище, як середземноморська й загалом морська могутність. Стремління Росії до моря, це історичний процес, що почав розвиватися ще перед XVI. століттям і прийняв від часів Петра Великого виразні форми. Багато „знавців“ зове цей процес часто „полюванням за межею“. Цілком неслухно, бо це стремління є від двох століть дуже послідовне й свідоме мети, хоч виглядає не раз наче безплянне шукання помацьки там і сям. Це позірне блукання не є нічим іншим, як консеквентним стремлінням до кількох цілей, котрі знов є в дійсности тільки одною ціллю: доступ до отвертого моря за всяку ціну.

За кожним разом, коли одна з точок отвертого морського побережжя, до яких стремить Росія, покажеться ізза яких-небудь причин недосяжною, російський уряд стремить до другої, третьої, пятої. Коли трапиться знов нагода, знов завертає до першої і т. п. Це робить вражіння безплярности.

Довжезна берегова лінія Ледяного моря була досягнена ще за часів давнього мос-

ковського царства та показала дуже скоро, що не вистарчас, щоб перейняти заморську лучбу такої велитенської держави. Побережжя Ледяного моря виконувало від того часу тільки одну з функцій границі — охоронну. Щойно в 70-их роках ХІХ. віку доказано (подорожі Норденшельда 1875, 1876, 1878-79), що це побережжя є таки не без вартости, щойно в початках ХХ. століття розпочато використання незамерзаючих пристаней мурманського побережжя (пристань Катерини, мурманська залізниця). Тут є перший від Заходу пункт океанського берегу, що його досягла Росія. В безпосередньому сусідстві лежать другі місця, на котрі направляєтся експанзія Росії (Varanger Fjord, Tanafjord, Lyngenfjord, Tromsö і т. д.), що своєю чергою викликає в скандинавських державах оправдані побоювання¹⁾.

Володіння довгим східним побережжям Балтійського моря чи посереднє (через Фінляндію), чи безпосереднє, було для Росії в минувшині безумовно „вікном в Європу“. Нині й на будуче це вікно не є досить велике й кожної хвилі можуть

---

¹⁾ S v e n H e d i n. Ein Warnungsruf. Leipzig, 1913. — K j e l l é n. Die Großmächte. Leipzig, 1914. — K j e l l é n. Schwedische Stimmen zum Weltkriege. Leipzig, 1916. — H e t t n e r. Rußland. Leipzig, 1916, стор. 258 дд.

його заслонити чужі руки. Як довго світова політика обіймала, так сказати, тільки Європу, могло балтійське побережжя Росії може й вистарчати. Вже тоді відчувала вона це, як велика держава, дуже прикро, що ключі до Балтійського моря були в руках Данії, Швеції, зглядно Німеччини. Тепер світ, по влучному вислову Ситон-Уотсена, віддавна перестав бути тільки європейським. Російська імперія мусить стреміти до свобідного океану, до шляхів всесвітньої лучби, не до зачинених побічних морей. Задля Німеччини має Росія над Балтиком малі вигляди.

За те без порівняння більші на Півдні, і то саме наслідком і під умовою панування над Україною. Два століття був Царгород з проливами позірною ціллю російської експанзійної політики. Українське чорноморське побережжя з його людним і багатим українським запіллям було кріпкою базою, на котрій російська імперія основувала свою експанзію до „Теплих морей“. Не будемо тут обговорювати поодиноких стапів тієї експанзії. Словом сказавши: по багатьох турецьких війнах мав у цій світовій війні Царгород з проливами припасти Росії й то за згодою Англії¹⁾. Колиб Росії було

---

¹⁾ Kjellén. Die politischen Probleme, стор. 13 дд.

пощастило остати в силі підчас розвалу Туреччини, її вікові мрії були би здійснені. Та перешкодила революція...

Чи така корисна нагода, добути Царгород, швидко знов трапиться Росії? Годі сказати. В кожному разі це певне, що нововідбудована російська імперія, пануючи над Україною, ніколи не перестане стреміти до океанського побережжя на Півдні. Українське побережжя, поперх 2000 км. довге, з його (як на Чорне море) величезним багатством пристаней (Килія, Акерман, Одеса, Миколаїв, Скадовськ, Евпаторія, Севастопіль, Феодосія, Керч, Бердянськ, Маріюпіль, Таганрог, Ростов, Єйськ, Новоросійськ і т. и.) дає для цієї цілі тільки базу, Царгород і Дарданелі — це тільки перший крок наперед. Бо Середземне море є, мимо своєї величини й політично-географічного значіння, таки зачиненим морем, котрого ключі в руках Англії: на заході Мальта й Гібральтар, на сході Суес і Еден.

А російська світова держава потрібує світового моря й хоче його конче осягнути. Вона ще давно перед 1914. роком недвозначно проявляла свої наміри. Мимо велитенських просторів віддалі зужила Росія, як звісно, дуже багато енергії, добра й крові, щоб запевнити свому велитенському комплексові земель свобідний вихід на

вільні від криги побічні моря Тихого океану. Її зусилля розбилися не так дуже об опір Японії, як о недостачу добре залюдненого й загосподарованого безпосереднього заплілля при бажаному побережжі. Це заплілля шойно твориться, це є Амурська і Приморська Область, саме наш Зелений Клин, який у щораз густіших масах заселяють українські хліборобські переселенці. Тут бачимо, як майбутня зєдинена російська імперія дістає над Тихим океаном, таксамо сильне українське заплілля, для своєї експанзійної політики, як досі мала давня Росія над Чорним морем. Як бачимо, українська проблема звязана з російською, таксамо тісно на близькому, як і на далекому Сході.

Та вернімо до близького Сходу. Тут розходяться всі напрями російської експанзії саме з української території. З України стремить російська імперія ріжними дорогами до Індійського океану. Шлях туди далекий і проходить крізь широкі сухопутні помости. Обговорювати будемо експанзію Росії в цім напрямі в звязку з її континентальними експанзійними стремліннями в Передній Азії.

Тільки через панування над Україною має Росія доступ до кавказького істму. Хоч перегороджений могутнім, тяжко проходимим хребтом Кавказу, дає цей істм

прецінь величезні можливості експанзії в черені Передньої Азії, що лежить безпосередно за Кавказом¹⁾). Цей черен творить переходову країну поміж Малою Азією на Заході, Іраном і Перською затокою на Сході, Східною Європою на Півночі, Єгиптом і Арабією на Півдні. В цьому черенному краєві Передньої Азії лежать: Закавказзя, Вірменія, Західний Іран, Месопотамія і Сирія з Палестиною. Це не припадок, що саме тут стояла колиска людської культури. Цей край є в дійсности антропогеографічним череном Старого Світа, цілого східного комплексу континентів. Сухопутні й морські шляхи з усіх сторін світа переходили й перехрещувалися від тисячліть саме тут. По довгих століттях занедбання й позірної маловажності вертає ось тепер давнє значіння знова і то, на скільки можна передбачувати, в скріпленій мірі.

На цей трапезоїд: Кавказ – Ніль – Перська затока звернула свою увагу від століть російська імперія. Ми згадували вже давніше, що Петро Великий, як тільки згнобив повстання Мазепи й став твёрдою

---

¹⁾ Dix. Geographische Abrundungstendenzen in der Weltpolitik („Geographische Zeitschrift“, XVII, 1911).

ногою на Україні, зараз таки підприємняв перський похід, щоб добутися до черенних країв Передньої Азії. Як знаємо, ця спроба була передчасна, та вона зробила важний початок для анексії Кавказу. Мир 1774. р. дав Росії лінію Кубані й Тереку, 1801 прийшла під російську владу Грузія, 1802 Осетія, 1804 Мінгрелія, 1810 Імеретія, 1813 через тулістанський мир із Персією: Дербент, Баку, Ленкорань, 1828 Еривань і Нахичевань, 1829 Ахалзих і східний беріг Чорного моря з Анапою й Поті, 1878 східна Вірменія з Батумом, Ардаганом і Карсом. Довголітнє підбивання кавказьких верховинців покінчилося 1859, зглядно 1864 й добуло для російських дефензивних і офензивних намірів, рівночасно, природну фортецю Кавказу й просторе глянсі в черені Передньої Азії¹⁾.

Позаду цеї кавказької фортеці лежала Україна, багате населенням і продуктами запілля. В великій части українськими

---

¹⁾ Про російську експанзію в цих сторонах диви: G. Baumgarten. Sechzig Jahre des Kaukasischen Krieges. Leipzig, 1861. — Réclus. Nouvelle géographie universelle. T. VI. Paris, 1881. — Російська література дуже багата. Огляд у Вейденбаума: Путеводитель по Кавказу. Тифлісь, 1888; багато матеріялу в „Сборнику матеріаловъ для описанія мѣстностей и племень Кавказа“, „Сборникъ свѣдѣній о Кавказѣ“ і т. и.

силами здобула Росія Кавказ, а Передкавказзя сколонізувалося теж переважно Українцями. Останки запорожських козаків, поселені 1792 над Кубанню, творили багато десятиліть передню чату разом і російської імперії й українського елементу в цих сторонах. В цій самій мірі, як російська імперія посувалася політично на Південь, посувалося українство колонізаторсько на Схід, досягло вкінці Каспія й відгородило широким східнім причілком своєї національної території Московщину від Кавказу й від цього помосту народів, що поклався в черені Передньої Азії, між трьома частинами світу.

Та цеї обставини не завважив ніхто, навіть російський уряд. Навпаки, закавказьке передпілля він використовував щораз ширше для експанзії на Південь. У цій експанзії можна без труду розрізнити три головні напрямки. Перший іде на Захід, щоби через Малу Азію дійти до Царгороду, другий на південний захід до Іскендерунської затоки, Сирії й Червоного моря, третій на південний схід до Перської затоки.

Напрямок західний, через Малу Азію, мав на ціли головно перемінити Чорне море в російське „*mare clausum*“. Утворені в ХІХ. столітті балканські держави — Румунія й Болгарія перешкодили Росії в

обхваченні Чорного моря від Заходу. Тут, у Малій Азії, вона не бачила ніякої поважної перепони між собою та столицею занепадаючої османської держави. Навпаки — вірменське питання все давало притичину вмішались. Злагода з Англією 1907. р., здається, вирівняла для Росії цю дорогу, ще більше мабуть лондонські переговори з початком світової війни. В лютім 1915. р. признали міродатні круги Англії аспірації Росії на Царгород і доступ до вільного моря цілком виразно, як „уповні симпатичні“¹⁾. Те саме відноситься мабуть також до аспірації Росії на Іскендерунську затоку. На одній карті Н. Johnston'a¹⁾ бачимо південно-східню Малу Азію й Курдістан замальовані російською краскою.

Маючи в руках Царгород, Дарданелі й Іскендерун, сталаб Росія середземноморською державою, яка задля свого велитенського запілля перевищилаб своїм значінням дуже швидко всі інші середземноморські держави.

Маємо дуже певні основи прийняти, що аспірації Росії на південному заході, по евентуальнім відбудованні російської імперії, ще підрослиб. Вже 1882. р. основано російське палестинське товариство, приплив

---

¹⁾ Kjellén, о. с., стор. 14.

¹⁾ „Geographical Journal“, 1915, квітень.

російських паломників до Святої землі збільшався невпинно аж до 1914. р. Перед світовою війною і підчас неї стояло перед багатьома Росіянами, головно нищих шарів народу, визволення Святих місць, як велика ціль війни. Трудно припустити, щоб російська експанційна політика занедбала цей момент у своїх комбінаціях на будуччину. Сирія, Палестина, Єгипет, Суес, Червоне море, це ймення, котрих не можна так без обиняків вичеркнути з програми російської експанзії на Південь, до теплих морей.

Та все таки перські аспірації Росії мають більше тіда й крові, як сирійські. Вони мають за собою більше, як двохсотлітню історію. Петро Великий розпочав перську політику Росії війною 1722—29, котра принесла Росії (на час) Гілян і Мазендеран і мала на цілі добути її доступ до теплих морей, ба й може до Індії. Ті самі цілі стояли перед Катериною II, коли вона почала 1796. р. війну з Персією, котру, що правда, Павло припинив, та Олександр I знова розпочав (1804) і в згаданім гулістанським мирі (1813) зробив добрий крок наперед на південний схід. Дальша перська війна 1826—28 покінчилася корисним для Росії туркманчайським миром, зреченням Персії держати флоту на Каспійському морі її добуттям Єривані й Нахичевані. Від цього часу Росія воліла вживати методу

мирної penetрації, як методу воєнного на-
пору. Використовуючи занепад Персії,
вона мирною дорогою поширювала там
щораз більше свій вплив, щоб в рішайучій
хвилі потрібувати тільки простягнути руку.
Перська затока, пристань Бендер-Аббас,
відгравали в цих комбінаціях найбільшу
ролю¹⁾.

В цім самім часі, коли Росія від північного
заходу добувала щораз то більший вплив
у Персії, поступала воґа військово щораз
дальше на східному березі Каспія. Вкінці
дійшла до північних меж Ірану, навіть
переступила їх. Маємо тут до діла з иншим
відтинком російського експанзійного фронту
в Азії, з відтинком, що позірно не стоїть
у ніякому звязку з українською справою.
Цей відтинок був і є звернений просто на
Арабське море й Індію. Займемося ще ним
на відповідному місці. Теперечки для нас
має значіння це, що Росія, завоювавши
Туран, стала одиноким північним сусідом
Персії. Ця обставина від кінця 80-их
років минулого століття незмірно збільшила
російські впливи в Персії. Побудовано
шляхи й телеграфічні лінії пр. аж до
Сеїстану, утворено в кожному більшому

---

¹⁾ Nagase. Die Entwicklung der russischen
und englischen Politik, Persien und Afghanistan
betreffend. Halle, 1894. — Krahmér. Die
Beziehungen Rußlands in Persien. Leipzig, 1903.

місті консуляти, філії банків, торговельні доми. Перський уряд брав у Росії позички, гарантував їх митовими доходами й згодився навіть не зтягати нових позичок ніде, з виїмком Росії й не давати концесії на залізниці ніяким іншим державам. Вже в першому десятилітті ХХ. віку була російська торгівля з Персією більша, як англійська; російські субвенціоновані пароплави ходили по Перській затоці, закавказькі й закаспійські залізниці могли північну межу Персії в одній хвилі засипати російськими військами.

На це, що тепер скажемо, не маємо повних наукових доказів. Та з політично-географічного становища здається майже певне, що саме це грізне й могутнє становище Росії в Передній і Центральній Азії спонукало Англію вийти зі своєї splendid isolation і заключити союз із Японією. Наслідком його була російсько-японська війна, котра не тільки поставила тимчасові заборони аспіраціям Росії на тихоокеанських побережжях, але й до певної міри підкопала її престиж у азійських народів і приневолила до податливості супроти бажань Англії. В дні 18-31. серпня 1907. р. заключено в Петербурзі російсько-англійський договір. Він поділив Персію на три полоси. Північна, найбільша (по Каср-і-Шірін, Ісфаган, Ках, Зульф'ікар) мала остати російською

сферою інтересів, південно-східна (по Бендер-Аббас, Кірман, Бірджан, Газік) стати сферою впливів Англії. Останок Персії мав творити нейтральну полосу. Росія мусіла признати Афганістан, як край поза сферою своїх інтересів, натомість Англія (разом з Росією) признала Тибет нейтральною, ненарушимою областю¹).

Цей договір теоретично поставив, що правда, експанзії Росії, теоретичні границі та практично цій експанзії сильно пособив. Всі багатіші перські провінції підпали під безпосередній вплив Росії, російські війська могли посунутись безпосередньо до перської границі, ба й до нутра самої Персії й тут гарнізонувати, російська торгівля вже коло 1908-9. р. р. перевищала англійську більше, як двічі.

Світова війна й російська революція цей розвиток подій спинили. Коли однак відбудується одноцільна російська держава, вона мусітиме підняти знов нитку давньої політики й дальше з усею послідовністю стреміти на Південь до Перської затоки й Арабського моря.

Ось які то є політично-географічні наслідки цього, що Росія, опанувавши Україну,

---

¹) Князь Ю. Трубецкой. Rußland als Großmacht. Stuttgart, 1913, стор. 86—100.

змогла усадовитись на кавказькому істмі й на закавказькій частині передньо-азійського помосту народів!

Експанзія Росії була в Центральній Азії ще багато успішніша, як у Передній. Коли територіяльні здобутки Росії в Передній Азії за останні два століття виглядають нікчемні, то в Центральній Азії Росія здобула за менше, як одно століття, величезні простори. Щойно в 20-их роках XIX-го віку взялася Росія на добре до покорення кіргізьких степів. Щойно в 50-их роках вона досягла лінії устя Сир Дарії – Чу – Вірний. Та по кримській війні експанзія Росії стала просто дивно швидка. В р. 1864 добуто Чімкент, 1865 Ташкент, 1868 Самарканд і покорено Бухару, 1870 обсаджено Мангишляк, 1873 зроблено з Хіви васальну державу й зайнято Закаспію, 1876 прилучено Кокандське ханство, як провінцію Фергану, 1881 добуто при віддачі Кульджі Китаєві корисні регуляції границі над р. Ілі й над Зайсаном. В 1880-1. р. покорено Текинців, 1884 Мерв, 1885 побито Афганців. Мішана англійсько-російська комісія признала Росії землю Панджде над Мургабом і Герірудом, на шляху до Герату. В роках 1891-3 обсадили російські війська більшу частину Паміру, так що тільки дуже вузенький вирісток афганської території ділив одноцільну ро-

сійську імперію від англо-індійської колоніальної держави¹⁾).

Що ціллю Росії в її експанзії є не що інше, а Індія, не потреба доказувати. Від часів Петра Великого роздається клич „до Індії!“ в безлічі варіантів при кожному кроці, який робить Росія на південь і південний схід. Цілком без обиняків виска-

1) Про російську експанзійну політику в Азії диви: Mac Gregor. Central Asia, compiled for political and military reference. Calcutta, 1871. — Sir H. Rawlinson. England and Russia in the East. London, 1875. — H. Vambergy. Rußlands Machtstellung in Asien. Leipzig, 1871. — Zentralasien und die englisch-russische Grenzfrage. Leipzig, 1873. — Coming struggle for India. London, 1885. — Réclus. Nouvelle géographie universelle. T. VI. Paris, 1881. — Haumerle. Ultima Thule. Wien, 1885. — Stumm. Russia in Central Asia. London, 1885. — Lord Curzon. Russia in Central Asia and the Anglo Russian Question. London, 1889. — Indian officer. Russia's march, towards India. I. II. 1893. — Яворскій. Средняя Азія. Одесса, 1893. — Крахмер. Rußland in Asien. Leipzig, 1900. — Skrine. The expansion of Russia. Cambridge, 1903. — Rohrbach. Die russische Weltmacht in Mittel- und Westasien. Leipzig, 1904. — Drage. Russian affairs. London, 1904. — Rouire. La rivalité anglo-russe au XIX siècle en Asie. Paris, 1908. — Куропаткін. Memoiren. Berlin, 1909. Задачи русской армии. I—III. Петербург, 1910. — Quadflieg. Russische Expansionspolitik 1774—1914. Berlin, 1914 і т. п.

зувала цей клич російська публична опінія так у пресі й публіцистиці, як і в більших книжкових видавництвах¹⁾. Грозу російської небезпеки для Індії не можна нічим краще схарактеризувати, як обставиною, що ця небезпека держала ціле століття в напруженні цілу закордонну політику Англії, впрочім таку оглядну й холодну в своїх міркуваннях.

По нещасливій японській війні й зверненню Росії до близького Сходу, її тиск на Індію позірно припинився. Світова війна й революція відвернула по загальній думці Західної Європи Росію на довгі часи від усякої експанзії. На мою думку, це тільки один із безчисленних неправдивих загальників про Росію, від котрих аж кишить здавна Західна Європа...

Ми вже вище зазначили, що російська експанзійна політика в Центральній Азії й Індії не має позірно нічого до діла з українською справою. Та тільки позірно. Бо в дійсності є українська справа з цією експанзією Росії звязана дуже тісно й безпосередньо. Із загальним становищем Росії, як могутньої держави, українська

---

¹⁾ Пр. в книзі Кн. Ухтомського. *Orientreise des Großfürsten Thronfolger Nikolaus Alexandrowiç von Rußland*. Leipzig, 1893, I—VI passim.

справа зв'язана тільки посередньо та також дуже тісно.

Безпосередня зв'язь української справи з натиском Росії на центральну Азію й Індію виходить ясно вже з суті України, як північного заплілля кавказького істму. Тут посідання України забезпечує російській державі при її поході на Індію, її садинок загрожену праву флянку. Тільки тут бачимо багаті засобами заплілля для цього походу. На Схід від Каспія лягли величезні пустині поміж операційною базою російських армій проти Індії та центральними областями Росії. Закаспійська залізниця є прецінь тільки продовженням підкавказької магістралі, оренбурсько-ташкентська залізниця робить великий манівець, кінчик коло Олександрового Гаю жде покищо продовження здовж Аму-дарії... Будучий похід Росії проти Індії буде робитись не инакше, як фронтом широким на тисячі кілометрів, і мусітиме примінитись уповні до природи проміжних країв. Инакше стане зайвою авантюрою ... Для цього широкого фронту матиме кавказький істм і його українське заплілля першорядне значіння.

Посередня зв'язь української справи з експансійною політикою Росії взагалі, й із її індійською політикою спеціально, є ще багато ясніща й лекше зрозуміла, як без-

посередня. Докажемо це кількома афористичними реченнями.

1. Україна творить, що правда, тільки $\frac{1}{22}$ пайку давньої російської імперії, та обіймає майже третину її населення.

2. При дивно швидкім прирості населення Росії (початок ХІХ. в. 35 мільонів, тепер 180 мільонів), грає українське живло найважливішу ролю, бо поміж усіма народами імперії множитья найшвидше.

3. Україна, це найгустіще заселена й найбагатіша область усеї давньої імперії.

4. Політично - географічне положення України таке, що воно мусить спонукувати державу, що її опановує, до експанзійної політики на близькому Сході.

5. Панування Росії над Україною приневолює російський уряд до політики насилля в нутрі держави; це знов потягає за собою експанзійну політику на вні.

Опираючися на саме обговорених відносинах Росії до української справи, постараймося уявити собі, як би уложилися політично-географічні відносини, коли би ціла Україна, чи її переважна частина ввійшли до нововідбудованої російської світової держави. Приймім навіть це, що мало правдоподібне,

що іменно вдасться російському урядові здавити українські самостійницькі стремління ще на три або й п'ять десятиліть.

Така російська держава мала би, по трицяти роках, населення поверх $\frac{1}{3}$, по п'ятидесяти поверх, $\frac{1}{2}$ мільярда підданих і мусілаб бути строго централістично збудована: Для політичної рівноваги світа така велитенська держава, що найменше невигідна, не тільки ізза скількості, але також ізза якості її населення. Ця маса була би в будуччині куди одноцільніша, ніж тепер. При великій асіміляційній спосібності московського елемента супроти фінських і турко-монгольських народів можна напевно прийняти, що по півстоліттю тільки дуже малі останки цих народів задержать свою національність. Такий самий процес винародовлення грозить також нещасному білоруському народові. Процентове число московської державної нації зрослоб у цих трьох чи п'ятидесятиліттях, може навіть до двох третин усього населення імперії (тепер 44,3%). Російська умова культура панувалаб тоді ще багато сильніше, як тепер, над цими народами, які були би в стані задержати ще свою національну окремішність (над Українцями, Латишами, Литовцями, Естонцями, Грузинами, Вірменами). Так чи сяк населення російської імперії булоб багато одноцільніше, як нині.

Розвиток матеріальної культури, який був дотепер у Росії дуже повільний, остав би й надалі повільним. Бо Москалі й далі опиралися на багаті окраїнні землі своєї держави й не потребували на питомій своїй батьківщині, суворіщій природою, добувати тяжкою працею цього, що їм можуть так легко дати підвласні краї. Тому-то московська народня маса, що теж доволі швидко множитья, була би примушена не тільки остати експанзивною, але й робитись щораз експанзивнішою.

Російська одноцільна держава, тепер знова відбудована, мусілаб стати на будуче ще більше централістичною, як тепер. Бо тільки тоді вона моглаб удержати разом піддані собі народи в їхніх центрифугальних стремліннях.

Кожен централізм, це заразом імперіялізм. Це звісна річ, як сильно імперіялістичний був давній царський централізм Росії. А всеж він ще був зглядно мало небезпечний колос на глиняних ногах, опертий на абсолютизмі самодержця, на православній вірі (читай єрархії) й на неглибокім ярижнім патріотизмі бюрократії. Поразка Росії в японській війні й її розвал у 1917. році, це найкращі докази.

Революція 1917. р. розвалила тільки царизм та не знищила ні централізму, ні імперіялізму, які, здається, споконвіку є

міродатним елементом великоруської народньої психіки й державної думки. Вже перший революційний уряд Росії був строго централістичний і виразно прийняв за свої всі давні імперіялістичні кличі царської Росії. Ще більше централістичний був дальший, большевицький уряд революційної Росії. Його боротьба проти самостійності України триває вже два роки, його імперіялістичні наміри, хоч цілком инакше закрашені й формуловані, як такіж наміри колишньої царської Росії, йдуть любенько давніми втертими шляхами й напрямками.

Большевизм у його первісній формі й ідейному змісті не зможе мабуть вдержатись довше, як „якобінізм“ часів французької революції. Вже в цих двох роках большевизм утратив багато зі своїх гострих кантів. Та його засада: творити нові, противні дотеперішньому капіталістичному устроєві світа, форми господарського, соціального й політичного життя стане в Росії таксамо певною ногою, як станули ідеї французької революції в Західній Європі. Будучі уряди Росії мусять із цим вислідом російської революції безумовно числитися. Невдатні проби генералів Колчака, Юденіча, Денікіна і т. и. дають найкращий доказ, що революція запустила в Росії занадто глибоке коріння, щоб можна було, так за одним махом відновити старий

режим. Не через наглу, чи повільну реакцію, а через поступенне лагодження гостростей і твердостей, кантів і небажаних наростів ультрареволюційних теорій і через примінення їх до дійсного життя можуть вернути нормальні відносини в Росії. Будучина належить тут без сумніву не реакціонерам, а поступовцям-вільнодумцям.

Та ця будуча поступова Росія ледви чи зможе бути инша, як централістична. Тільки туга централістична організація зможе загоїти воєнні рани й удержати в послухові окраїнні народи. При відповідному такті й при скоординованні всіх інтелігентних сил може будучий поступовий уряд Росії дуже скоро відбудувати продукцію хліба й сирівців узагалі — цю головну основу народнього господарства Росії. Мабі-як одарений, потрапить під проводом поступового уряду дуже швидко піднести свій ступень освіти й національну свідомість. Його природний нахил до експансії розвинеться далі й зможе бути багато краще використовуваний, як досі. Відбутова промислу й торгівлі вимагатиме так само тільки короткого часу. Їх стан був і в 1914. р. не дуже то високий і може бути тому дуже легко знов осягнений. Коли прим. сьогодні запанував у Росії внішний і нутрішний мир, то за один десяток літ

стояв би російський колос сильнішим та грізнішим, як коли-небудь перед тим.

Розвал Австрії й Туреччини основно змінив політично-географічне положення в Середній і південно-східній Європі. Не на користь Росії, не на користь також Німеччини. Та по загибелі Австрії й Туреччини впали найголовніші противенства поміж Росією й Німеччиною. Остали тільки спільні вороги й спільна ненависть до них. Російсько-німецький континентальний блок є супроти цього справою дуже недалекої будуччини. Цей могутній подвійний союз, як це показує хоч би короткий економічно-географічний розгляд, може бути майже в повноті автаркічний, може цілими десятиліттями давати відпір, хоч би як могутній коаліції й тимчасом досягти посполу всіх старих цілей російської й німецької експанзійної політики: Суеський канал, Єгипет, Месопотамію, Перську затоку, Індію.

Такі-то були би політично-географічні вигляди по відбудові одноцільної російської держави. Що мої міркування не схоплені з повітря, учить історичний досвід. Він учить нас, що Росія все дуже швидко оправлювалась по найстрашніших хоч би ударах долі. Яка величезна різниця була між військовою силою Росії в 1904. та 1914. році! А між тими роками лежала

нещаслива японська війна й перша революція, зліквідована так безоглядно і безтактно.

Розглянувши тим робом політично-географічні можливості, які вийшлиб із відбудовання одноцільної російської держави, обговоримо зараз ці можливості, що вийшлиб по повстанні української держави в етнографічних границях.

Російська імперія осталаб також по відділенню України й інших національних держав велитенською державою з поверх 20 мільйонів кв.км. простору й поверх 100 мільйонів населення. Та вона втратилаб головні основи й причини своєї експансійної політики на довгі часи. З Україною тратить Росія ціле запілля Чорного моря й кавказького істму, яке було виразною випадовою позицією проти Середземного моря й Передньої Азії. Вже ця обставина зробилаб експанзію Росії в цих напрямках і областях неможливою.

Напір на східню Персію, Арабське море, Індію був би теж майже неможливий з огляду на вище згадану лиху базу на Закаспійщині. Та не найменше важне це, що ставши по віках знов національною державою, Росія змінилаб своє лице дуже основно. Велитенська й багата та сувора своєю природою державна територія, яка її осталаб, вимагала би довгої й основної

культурної роботи, щоб надолужити втрату
окраїнних земель і народів, які мусіли
дотепер постачати пануючій нації усього.
Ціла енергія московського народу й дер-
жави мусілаб звернутися до скульптуризо-
вання рідного краю, піднесення просвіти
й матеріяльної культури. Імперіялізм
мусів би піти на відпочинок, наклін до
експанзії мусів би повернутись до внутріш-
ньої колонізації власної, рідко заселеної
державної території. Для приросту на-
селення, що дуже зменшився би по від-
діленню України, булоб аж надто доволі
місця на широких просторах московської
національної держави.

Підносилися й підносяться з різних
сторін голоси, котрі твердять, що російська
державна по втраті своїх південно-західних
земель, головнож України, не булаб спосіб-
на до життя. Ці балакання являються для
кожного чоловіка з елементарним географіч-
ним знанням просто нонсенсами. Держава
з 20 мільонів кв.км. простору й 100 мільонів
населення, з безконечними лісами, лугами,
степами, полями, невичерпаними мінераль-
ними скарбами й кількома (що правда,
недостаточними) виходами на море, може
бути неспосібна до життя хіба у очах за-
веденого в своїх надіях імперіяліста. З
економічно-географічного боку буду може
могти цю тезу піддержати окремою студією.

Беручи справу з політично-географічного боку, тратить Росія з Україною тільки своє грізне агресивне становище супроти близького Сходу, та задержує своє великодержавне становище так у Східній Європі, як і в Азії. Тільки українська основа експанзій булаб Росії відібрана. Українська національна держава цієї експанзійної основи не змоглаб поки що використати. Їй не доставало розмаху, який давало Росії її велитенське запілля. Для Росії Чорне море й Кавказ були тільки порогами для воріт експанзійної політики. Для України це поки що булиб природні границі, природні точки опори проти вічно грізного північного колосу.

Навіть утворення російської федеративної держави, або ще краще східно-європейського звязку держав булоб для світового миру багато вигідніше, як відбудовання російської одноцільної держави. Колиб поодинокі звязкові держави, між ними й Україна, добули таку міжнародню загарантовану автономію, щоб могли провадити самостійну національну культурну й господарську політику, тоді російська звязкова держава (чи звязок держав) утратилаб відразу найбільшу частину своєї експанзивно-ударної сили. Та що невдовзі відзискалаб її і то в збільшенім розмірі, не підлягає ніякому сумніву.

Заки покинемо Росію, мусимо згадати бодай кількома словами про панславізм. Ледви чи він є яким-небудь політично-географічним чинником. Його єство, це єство оклепаної, зловживаної, в дійсності безвартісної фрази. Мимо того (й може саме для того), мала панславистична ідея в ХІХ. віці велике агітаційне значіння й була в руках Росії майже таксамо сильним атутом супроти Австрії й Німеччини, як експанзія в Середній Азії супроти Англії. Панславізм має тільки таку саму політичну вартність, як пантевтонізм і панлатінізм. Нині по розвалі Австро-Угорщини, Туреччини й Росії бачимо ясно, що поміж поодинокими славянськими народами є не менші, може навіть більші противенства, як поміж поодинокими народами германського чи романського кодла. Ворожнеча між Поляками й Українцями, Поляками й Чехами, Москалями й Українцями, Сербами й Болгарами є можливо ще більша, як пр., між Німцями й Французами. І так було завсіди. Офіційальна Росія по мистецьки вміла цей дійсний стан річей заховати перед очима останньої Європи. Дві річі були її тут дуже помічні. З одного боку є різниці славянських мов поміж собою значно менші, як різниці германських і романських мов поміж собою. Для постороннього чоловіка не тільки в англо-сакському чи роман-

ському, але (на диво!) також у німецькому середовищі звичайно здається, що славянські мови між собою майже не рїзняються і що, коли не політичне, то бодай язиково-культурне „обєднання“ всіх Славян стоїть уже ось-ось за порогом. Друга обставина така, що переважна більшість славянських народів не мала самостійного державного життя, натомість одна світова держава — Росія була славянською. Експанзійні стремління цієї держави обіймали з політичної кінечності так чи сяк ті самі землі, в котрих малі славянські народи жили під чужим пануванням. Немає тому чого дивуватись, що всі Славяне, що чули себе гнобленими від Німців, Турків, Мадярів, чули в могутній славянській державі свого природного протектора й майбутнього освободителя. Російський уряд полапався зараз, у чому справа, й удержував так офіційно, як і неофіційно дотичні славянські народи в їхніх надіях. Панславізм і його новіше видання — неославізм, були для російських офіційних кругів чудовим страхопудом, котрим могли пуджати після потреби: Німеччину, Австро-Угорщину й Туреччину... Перепуджені політики цих держав вважали наслідком цього кожне політичне, ба й національне самостійницьке стремління малих славянських народів, за відгомін панславістичного руху й малювали

чорта в безлічі варіантів на терпеливій стіні власної невіжі. Розуміється, що російський уряд дуже берігся, щоби ніби загрожені панславізмом держави не дізналися правди. Навпаки, він держав їх зручними способами в цій дурійці, котра так роздувала політичний престиж Росії. Як Росія сама розуміла панславізм — знаємо. На часи Каткових, Данілевських і т. ин., коли всі величали Росію, як люблю маму всіх Славян, припадало найгірше гноблення Поляків у Росії. В цьому самому 1876. році, коли Росія через свої панславістичні круги завзивала до вивольнення славянських братів зпід турецького ярма, вона заборонила українську мову в слові й письмі...¹⁾.

---

¹⁾ Про панславізм диви: Н. Д а н и л е в с к і й. Россия и Европа („Заря“, СПб., 1869-70). — П. К о в а л е в с к і й. Русскій націонализмъ и національное воспитаніе. СПб., 1912. — Z. T o b o l k a. Der Panslawismus („Zeitschrift für Politik“, Jg. 1913). — H. U e b e r s b e r g e r. Rußland und der Panslawismus („Deutschland und der Weltkrieg“, 1915). — O. H o e t z s c h. Rußland, стор. 412 дд. — K j e l l é n. Die politischen Probleme, I. c., стор. 82. — R. S e m b r a t o v y č. Das Zarentum im Kampfe mit der Zivilisation. Frankfurt, 1905 і т. д. Перед безліччю агітаторських розвідок, брошур, книжок, написаних на цю тему так Славянами, як і Німцями можу тільки остерегти.

По цім обговоренню відносин української справи до сусідніх держав звернемося до відносин її до великих держав Європи.

---

9. Українська державність, а великі держави Середньої й Західної Європи.

Перш усього звернемося до Німеччини.

Як це всім нам Українцям звісно, старається польська й російська інформаційна служба, від довшого часу, переконати цілу Західну Європу й Америку, що ціле „українське питання“ не є нічим иншим, як „німецькою інтригою“. При звіснім та, на жаль, дуже великім незнанню Східної Європи на Заході це переконання поширилось дуже сильно, навіть на міродатні тамошні круги.

Полеміка проти цього фальшивого погляду є по мойому таксамо зайва, як проти птолемейської світової системи. Хто знає бодай поверховно головні факти розвитку української національної ідеї, знає zarazом, що про яку-небудь німецьку інтригу тут не може бути й мови. З політично й економічно-географічного становища має Німеччина лише настільки заінтересовання в

повстанні української держави, що Англія, Франція чи Італія. В цьому, що тверда конечність приневолила осередні держави з початком 1918. р. зробити мир на Сході, в цьому, що тодішне політичне й господарське положення осередніх держав вимагало вважати Україну самостійною державою, й на цій основі заключити з нею окремий мир у Бересті, дійсно не винувати ні Німеччина, ні Україна. А вже найменше симпатія, чи інтрига. Німеччина мала армію, та не мала хліба, Україна мала хліба доволі, та не мала вже армії, у Московщині не було ні одного, ні другого. Це було тодішне положення. Український революційний уряд, загрожений рівночасно Росією й Німеччиною, вибрав менше зло: мир з Німеччиною й її поміч проти Росії.

Яка-небудь, хоч би й коротенька політично-географічна характеристика Німеччини, не поміститься в рамцях цієї книжечки, таксамо впрочім, як аналогічна характеристика Великобританії, чи якоїсь іншої західно-європейської держави. Зрештою дотична наукова й публіцистична література дуже багата. Тому можемо обмежитись кількома словами.

Політично-географічне положення Німеччини, це типове центральне або проміжне положення. В таким багатім на сусідів положенні лежить, по влучному вислову

Рацеля¹⁾, стільки само слабости що й сили. Обосторонній тиск від Франції й Росії скріпив національну свідомість Німців, яка довгі віки страшенно терпіла від партикуляризму, й довів у кінці до утворення могутньої національної держави. Її творба (1866—1871) остала незавершена, бо, крім швайцарських, лишилися теж австрійські частини суцільної німецької національної території поза німецькою державою. Натомість вона заключала до 1918. р. менші чи більші кусники сусідніх національних обласей: польської, литовської, данської, французької. Чужі народи творили, що правда, ледви 12% населення й сиділи тільки по самих окраїнах німецької держави, та виявили себе таки небезпечними ірредентами. Показалося це при кінці світової війни й у конгресовім періоді.

Малопростірність нової німецької держави комплікувала ще некористи її центрального положення. Сильний приріст населення спричинив у Німеччині, ще перед її зєдиненням, до певної міри перелюднення, яке знов викликало дуже видатну заморську еміграцію. Про континентальну експанзію не могла Німеччина й думати, навіть по зєдиненню. Ці обставини вказали Німеччині (первісно переважно хліборобській)

---

¹⁾ Deutschland. Leipzig, 1907, стор. 18 дд.

шлях індустріалізації й торговельности. Ідучи цим розвитковим шляхом, німецька економічна політика поклала кінець за-морській еміграції й дозволила на велике загушення населення. Дуже швидко по зєдиненню Німеччини почався (1884) процес добування заморських колоній. Та до „поділу світу“ прийшла Німеччина трохи пізно. Її колоніяльна держава сягала 1914. р. не цілих 3 міліони кв. км. з мало що більше, як 12 міліонів населення. Була вона отже більш, як тричі менша від французької колоніяльної держави й складалася з самих таких земель, на котрих масова колонізація Європейців була неможлива. Також як області сирої продукції й збуту для німецької промисловости були ці колонії не багато вартні.

Та тимчасом ріс промисел, росла торгівля Німеччини дуже швидко. В 1891. р. виносила загальна торгівля її тільки 8 міліярдів марок, супроти 15 міліярдів англійської торгівлі. В 1900. р. виносили дотичні цифри 11 і 18, в 1913. р. 21 і 27 міліярдів марок. Клич: „Будуччина Німеччини лежить на воді“ ставав що раз голосніщий, бо навіть економічна експанзія була на континентальних шляхах дуже утруднена наслідком осереднього положення. Та це положення стало з часом невідгідне також і для заморської лучби.

Найдовше морське побережжя Німеччини, це побережжя Балтійського моря, легкого до зачинення чужими руками. Канал Вільгельма не багато змінив справу. Довжина вартісного побережжя Німецького моря була невелика і мимо набуття Гельголянду (1890) було Німецьке море з політично-географічного боку чимось мало що ліпшим, як типове середземне море. Як показалося в світовій війні, можуть довго простягнені береги Великої Британії й її велитенська флота відгородити Німецьке море від одвертого океану дуже успішно. Колонії Німеччини, розсіпані по цілій східній гемісфері землі, були тому на кожний випадок війни з Англією відрізані від матірнього краю.

Із швидкого приросту населення, з незвичайного розвитку промислу, торгівлі й мореплавства, з неможности утворити з малих розкинутих, нездалих колоній добрі колонізаційні збутові території зродилася експансійна політика Німеччини. Її всі напрямки й цілі не можуть бути тут обговорювані, хіба ці, що є в яким-небудь звязку з українською справою. Це дотичить експансійних стремлінь Німеччини на Південному Сході, до Передньої Азії.

Думка політичної й господарської експанзії Німеччини на Південний Схід сягає взад аж у сорокові роки ХІХ. століття.

В часах Бісмарка, котрий вважав, що ціле орієнтальне питання „не варто здорових костей поморського мушкетера“, і провадив політику мира супроти Англії й Росії, обмежувалися експанзійні німецькі думки до принагідних висловів по деяких книжках і брошурах. Щойно часи Вільгельма II повели Німеччину на шлях дійсної експанзії на Південному Сході. Слабість Австро-Угорщини, замотані відносини на Балкані, завмирання Туреччини, сотворили тут далекий і широкий шлях для політичної експанзії могутньої німецької держави. Як Росія вживала політичного клича панславізму, так Німеччина вживала від звісної промови Вільгельма II. при гробі Салядина (1898) п а н і с л я м і з м у, як успішного клича. Як найліпший друг каліфа-султана, як союзник і оживитель Ісламу, повзяв Вільгельм II великий план: через „мирну пенетрацію“ втягнути Туреччину під непереможний економічний і політичний вплив Німеччини, сотворити в турецькій Азії відповідні простори для німецької колонізації, добути там продукції сирівців і ринків збуту для німецького промислу.

Географічним символом цеї експанзійної програми була багдадська залізниця. Першу концесію на неї видано було при кінці 80-их років, 1896. р. досягла залізниця Конії. Перепони з боку Англії,

котра підпирала інші проєкти й уважала багдадську залізницю цілком слушно шкідливою для англійських інтересів, дуже припізнавали будівлю. Щойно 1904. р. дійшла залізниця до північної обноги Килікійського Тавру, 1912. р. до Боцантіган, та щойно 1914. р. при початку війни, сполучено малоазійські лінії з сирійсько-арабськими й переступлено Евфрат.

Сама траса цієї багдадської залізниці й інші приміти, що показали аж у війні, вказують дуже виразно, що німецька світова політика дуже добре пізнала й оцінила величезне значіння вищезгаданого черену Передньої Азії, цього помосту народів між трьома частинами світа. Вона саме на ньому захотіла стати сильною ногою. Тут являлися для німецької світової політики дальші вигляди й вони найшли навіть свій вислів у деяких воєнних операціях. Головна ціль, що стояла тут перед очима німецької політики, була: добути оружною рукою суеську шийку з каналом і Єгипет, а потім шукати горі Нілем континентальних звязків з існуючими вже німецькими колоніями в Африці. Побідна війна дала би Німеччині велику колоніяльну державу, котра мала би через єгипетський Судан, Єгипет і азійську Туреччину непереривний континентальний звязок з Балканським півостровом і Середньою Європою. Бо попри

програму Берлін-Багдад, згідно Нордкап-Багдад, виросла підчас війни, як рівновартна, програма Берлін-Нутрішня Африка, згідно Ельба-рівник. Цілком природно, що Месопотамія й Персія, а може й Індія були в планах німецької експанзії без ніякого сумніву¹⁾. Методи німецької експанзії є инакші, як російські, хоч ведуть таксамо успішно до мети. По її головній думці має повстати великий звязок держав, в котрім Німеччині припадала б перша роля, рішаючий вплив і загальний провід. Інтегральність Австро-Угорщини й Туреччини була кличем цієї політичної думки. Ленна зверхність турецького султана над Єгиптом, Нубією і Суданом мала бути заакцептована супроти посягань Англії, status quo колишньої турецької світової держави мав бути всюди, де можливо, відновлений. Так відбудована великотурецька держава мусіла б супроти експанзійних посягань Росії з одного, Англії з другого боку на завсіди полишитись у фарватері німецької політики. Таксамо й Австро-Угорщина. Менші члени цього великого тридержавного союзу (головно балканські держави) мусіли б волею чи

---

¹⁾ Диви: A. Ritter - Winterstetten. Berlin—Bagdad. XIV. вид. München, 1916. Nordkap—Bagdad. IV. вид. Frankfurt, 1916. Der organische Aufbau Europas. Berlin, 1916.

неволею безумовно держатися й слухати його. Мала би повстати „Mitteleuropa“, в дійсності одна федеративна центральна держава, котра спинилаб російську експанзію до теплих морей і знівечилаб плани Великобританії територіяльно об'єднати свої колонії в Старому світі в один великий перстень довкола Індійського океану.

Знаємо, як мало бракувало, щоби в саме покінченій світовій війні Німеччина осягнула свої найголовніщі цілі, хоч її союзники були такі слабкі. Не підлягає також ніякому сумніву, що дивна витривалість німецького народу не покине ніколи експанзійних стремлінь на Південний Схід. Гірка конечність приневолює німецький нарід до експанзії й південно-східний шлях її являється при постійній морській перевазі Англосаксів одиноко можливим¹⁾.

Відносини німецької світової політики до української справи обмежувалися перед війною до... цілковитого désintéressement.

---

¹⁾ При дуже великому багатстві дотичної літератури згадаю тільки: E. v. Reventlow. Deutschlands auswärtige Politik 1888—1913. Berlin, 1914. — P. Rohrbach. Der deutsche Gedanke in der Welt. Königstein und Leipzig, 1915. — A. Hettner. Die Ziele unserer Weltpolitik. Stuttgart, 1915. — F. Naumann. Mitteleuropa. Berlin, 1915. — F. Köhler. Der neue Dreieck. Leipzig, 1915. — Обі книжки Kjellen'a і т. д.

Коли спогадаємо старанно, як розсліджувано в Німеччині різні політичні й національні питання Сходу й Орієнту (розуміється також у практичних цілях) і яка абсолютна ігноранція українських справ панувала у всіх міродатних кругах Німеччини, аж до найновіших часів (вона панує й до нині, хоч у інших формах!), то мусимо прийняти, яко майже певну річ, що Німеччина в останніх десятиліттях цілком не думала про експанзійну політику на Сході Європи й тому трактувала тамошні політичні питання, як *quantités négligeables*. Ще в 1916. р. писав якийсь німецький політик у своїм меморіалі до уряду, що на українську справу треба дивитись, як на „вош у кожусі Росії“ (дослівний переклад!). Російська революція 1917. р. і живловий національно-політичний рух на Україні викликали деяку зміну в німецькій політиці супроти української справи, та берестейський мир і дальший розвиток подій на Україні доказують усякому безсторонньому, що німецька політика на Україні постійно завертала й завертає на русофільський, об'єднательний шлях. Попередня ігноранція й слідуюче за нею потім нехтування української справи вказують посполу з багатьома іншими знаменними фактами на те, що німецька політика перед війною, ба й підчас неї, шукала спосібности навязати

з Росією. Знаю, що нахожуся тут на полі гіпотетичних коньктур, та з політично-географічних причин припускаю існування в Німеччині дуже сильної струї, котра бажала й бажає злагоди з Росією і з її експансійними забаганками. Поділ сферами інтересів на близькому Сході поміж Німеччиною та Росією виглядає не тяжчий, противно реальніший, як аналогічний поділ у 1907. р. поміж Росією та Англією.

По відбудованні одноцільної російської держави відкриваються для німецької світової політики позірно велитенські, світлі перспективи. Розпад Австро-Угорщини й Туреччини зменшили можливість тертя поміж Німеччиною й Росією до мінімуму. Відбудовання Польщі зблизило обі держави до себе дуже видатно. Обі вони мали експансійні стремління на близькому Орієнті вже перед війною й мають їх дотепер. Обі бачать, що їхні надії не сповнилися, Німеччина тому, що поборолла її Антанта, Росія тому, що розвалила її революція. Коли революція в Східній Європі втихомириться й одноцільна Росія знов відбудується, мусть своєрідне економічно-географічне положення обох держав довести до дуже тісних і приятних зносин. Господарська відбудова Німеччини потребує поживи й сирівців. Найдешевше може цього доставити, на думку Німців, знов зєдинена Росія. Таксамо

потребує Росія до відбудови свого господарства різних промислових продуктів і фахової помочі. Цього знов зможе найдешевше доставити Німеччина. Обі держави моглиб потім дуже швидко прийти до себе і сильний тісний зачіпно-відпирний союз, правдивий німецько-російський континентальний блок, був би тільки питанням короткого часу. Цей союз — думають німецькі русофільські політики — мав би тривку основу безмежної сливе території, з населенням уже тепер доходячим четвертини мільярда, опирався би на промисел і техніку Німеччини, на сирівці Росії, на хліб підвласної України... Він був би непобідимий, ніякі блокади, ніякі армії чи флоти не змоглиб цього блоку приневолити до здачі. Нехай би війна трівала вже не пять, а двацять літ, німецько-російський союз витримав би її, як вже вище сказано, без більших труднощів і тимчасом добув би Єгипет і Месопотамію, Персію й Індію. Тоді певне було би здійснення не тільки плану Берлін-Багдад, але й Берлін-Єгипет - рівникова Африка, Москва - Бендер-Аббас, ба й Москва-Калькута.

Критичний огляд воєнних подій в Передній Азії 1914—1918. р. доказує, що ці припущення не є такі безосновні, як міг би хтось подумати. Коли відношення сил оцінюватимемо, після цього, чого дійсно

доказано, побачимо, що Німеччина була не дуже далеко віддалена від того, щоб добитись до Єгипту й до Перської затоки. І то хоч мала по своєму боці тільки слабу Австро-Угорщину й ще слабшу Туреччину і хоч російська міліонова армія оперувала в Вірменії й Курдистані. Коли уявимо собі, що по стороні Німців замість Австрійців і Турків борються російські армії, командовані німецьким генеральним штабом, осмотрені всіма технічними засобами з Німеччини, з організованою Німцями доставою провіанту й муніції, мусимо прийти до переконання, що для такого співділання всі труднощі в Передній Азії є іграшкою.

Це все дуже правдиве, та такі гарні вигляди для Німеччини існують тільки на цей випадок, коли знов відбудована одноцільна Росія буде дійсно сильною державною будівлею й буде здатна показати дійсну (не тільки позірну, як в 1914. р.) могутність. Як я вже вище мабуть доказав, це ледви чи може наступити. Ново зєдинена Росія таксамо мабуть заведе обчислення Німеччини, як Австрія й Туреччина в минулій війні, таксамо, як давня Росія завела покладані на неї надії Антанти. Катастрофа, яка зустрілаб у будуччині Німеччину, задля нестійности російського союзника, моглаб стати ще фатальнішою для неї, як катастрофа 1918. р.

Утворення самостійної української національної держави не дає, що правда, Німеччині таких блискучих виглядів на будуче, як відбудова єдиної неділимої Росії. Україна не може й поки що не буде вести експанзійної політики в Передній Азії. Хіба аж у дальшій будуччині. Співпраця України в експанзійній політиці Німеччини є поки що неможлива. Рівночасно українська держава в етнографічних границях цілковито відрізує Росію від її старих експанзійних царин у Передній Азії. Навіть утворення східно-європейської федерації держав з Московщиною, чи без неї, виглядає не дуже прихильно для німецької експанзійної політики й відсуває можливість експанзійної співпраці на далеку будуччину.

Натомість утворення української держави береже Німеччину перед новим розчаруванням, що більше перед новою катастрофою й заповідає довгу мирову еру на Сході Європи; ця обставина відчиняє для німецького промислу сливе такий самий що до величини ринок збуту, як російська держава, при багацько видатнішій доставі сирівців. Так Московщина, як і Україна будуть наслідком свого положення щораз більше віддані під матеріяльні й умові культурні впливи Німеччини. Чи, коли й як політичні впливи підуть за культурними,

не можна напевно сказати. В кожному разі українська держава творить нові вартости в європейській політиці, вартости, котрі мусять хоч чи не хоч бути узгляднені, і то всесторонно. Так, як тепер справи стоять, буде південно-східний куток Європи — Україна, на довгі часи оставати таксамо неутральним, як південно-західний — Еспанія. Так Німеччина, як і Західні держави матимуть із цієї неутральности тільки користи.

Тепер спробуємо кількома реченнями освітлити відносини української справи до західних держав. Цілком природно, що можемо це зробити тільки афористично. Бо коли дороги російської, німецької і польської політики лежать для нас доволі виразно перед очима (політичні невдачі звичайно розкривають багато політичних таємниць!), то політика побідних держав — Франції, Італії, Англії вповита, бодай формально, „дипломатичною“ тайною.

Що дотикає Франції, то годі дивуватися, що вона перепуджена швидким ростом народньої й економічної сили Німеччини й аж надто глибоко перейнята ідеями реванжу, старається з усіх сил зробити східну границю Німеччини, як можна найбільше zagrożеною. Перед світовою війною підпирала Франція з великим за-

палом і жертвенністю Росію, щоб не-
нависну Німеччину як найуспішніше схо-
пити з заду. По упадку Росії звернула
Франція свої очі й надії на Польщу. Цілий
1919. рік подавала Франція Польщі всяку
можливу поміч, якої Польща вжила не на
те, щоби скріпитися проти Німеччини, а
щоби вдоволити свої експанзійні забаганки
на Сході. Східня Галичина, Холмщина,
Підляшшя, Полісся, значні часті Волині,
Білорусі й Литви в польській окупації,
творили дуже сумнівний матеріальний ре-
зультат цих зусиль Франції, моральний
результат був: найглибше невдоволення,
ба ненависть Українців, Білорусинів, Ли-
товців і (не в останнє) Москалів, вчорашніх
„найкращих друзів“.

Французька східна політика 1919. року
дивно мало числиться з політично-гео-
графічними дійсностями. Коли спробуємо
цю політику коротко схарактеризувати,
приходимо до заключення, що для Франції
цілями східної політики є на вдивовижу
заразом і велика Польща, і но-
возєдинена Росія. Як погодити
зі собою ці дві, так виразно противорічні
цілі — годі збагнути. Західні межі Польщі
є через мирові договори більше чи менше
усталені. Тому, щоби по бажанні Франції
зробитись великою, Польща мусіла б
тільки здобути на Сході білоруські й украї-

їнські території здержати, але й ще нові придбати. І всі ці землі лежать поза етнографічними межами Польщі і є на погляд усіх кругів, котрі в зєдиненій Росії можуть бути міродатні, череними істинно-руськими землями. Неспосібність до життя Австро-Угорщини була у Франції знана вже за часів Наполеона III. Французька політика 1919. р., котра хоче робити з Польщі другу Австро-Угорщину, мусить тому бути для всякого безстороннього чоловіка незрозуміла.

Коли на Схід від Німеччини, на місце давньої Росії, стануть такі дві ворожі собі держави, як майбутня велика Польша й відбудована Росія, настане тут положення дуже небезпечне для намірів Франції. В найліпшому разі ці обі держави, коли прийде до німецько-французької війни остануть нейтральні. Багато правдоподібніше однак буде, що одна з них заявиться за Німеччиною й тим спараліжує всяку поміч для Франції від Сходу. Польша, побудована після французької політики 1919. р., була би найкращою запорукою для німецько-російського блоку, бо була би і для Німеччини й для Росії зарівно не вигідна.

Багато корисніше для східної політики Франції було б удержання на Сході Європи мало що зміненого status quo т. зн. могутньої одноцільної Росії поруч із польською

національною державою в етнографічних границях. В цім випадку не було би бодай противенств поміж обома східними сусідами Німеччини й їхній згідний виступ проти Німеччини не був би виключений, ба навіть був би досить правдоподібний. Сильна національна Польща булаб навіть важною підпорою для одноцільної та роздєртої національними спорами Росії.

Федерація держав на місци одноцільної російської держави була би може найкорисніша для французької східної політики, бо давала би можливість запобігти майбутнім внутрішнім конфліктам у Східній Європі і ставляла би проти Німеччини на Сході могутню федеративну державу. Що правда, по цім, що сказано вище, це ще велике питання, чи в данім випадку східноєвропейська федерація піднялаб за інтереси Франції оружжя проти Німеччини.

Утворення української національної держави в етнографічних границях, зглядно цілої Балтійсько-чорноморської федерації, являється для французької східної політики небажаним, поділ одноцільної російської могутности супроти німецької небезпеки просто фатальним. Та ми вже вище може й доказали, що російська імперія, як союзник Франції проти Німеччини, не має абсолютної вартости, а тільки релятивну. Тому думаємо, що Франція через утво-

рення самостійної української національної держави геополітично не втратить нічого. Крім цього дає поділ Східної Європи на національні держави дуже багато можливостей, нових політичних комбінацій, які дають Франції ще кращі вигляди, як традиційний союз із Росією. З економічно-політичного боку дає утворення української національної держави для Франції величезні користи.

Для Італії, як середземноморської держави *par excellence*, не може бути рівнодушна ніяка політично-географічна зміна, котра відбувається на прибережних землях Середземного моря. Для того кожне рішення української справи, позитивне чи негативне є для Італії дуже важне. Негативна розв'язка, при котрій українське чорноморське побережжя полишилося б під Росією, є для Італії цілком певно не вигідна й небажана.

Російські експанзійні пляни сягають, як звісно, аж до Ядранського моря, а над ним бажають панувати Італійці виключно. Сербія й Чорногора були — звісно — першими чатами Росії на південному заході. На будуче цю роль відграватиме з багато більшим успіхом Югославія, вже не держана в шаху ніякою Австро-Угорщиною. Югославія була би в разі відбудовання єдиної Росії дуже небезпечним сусідом для

Італії. Та й безпосередньо булаб відбудована Росія дуже не вигідна для Італії своєю експанзійною політикою в Малій Азії, на Егейському морі, в Леванті, Сирії і т. д. Натомість утворення української держави звільнює Італію від усіх її клопотів над Адрією і в Леванті й дає їй величезні економічні користи.

З єдинені Держави Північної Америки є українською справою заінтересовані тільки посередньо, бо їхні сфери інтересів не обіймають поки що середземноморського світу. Натомість український колоніальний край — Зелений Клин — наслідком свого геополітичного положення й економічно-географічних відносин має першорядне значіння для будучих дипломатичних і воєнних фаз великої боротьби за панування над Тихим океаном. Із цього погляду українська національна справа, бодай на Далекому Сході, вже тепер увійшла в круг інтересів так Зєдинених держав, як і Японії.

Наприкінці звернемося до найбільшої й наймогутнішої держави світу, до Великої Британії.

Внішня політика Великої Британії вже від більше, як трьох століть руководиться дуже глибоко обґрунтованими політично-географічними поглядами. Повільне збудування британської світової держави явля-

ється в очах географа, мимо принагідних помилок, [величнім архитвором мистецтва в приміненню географічного знання до закордонної політики. Жадна инша держава світу не може під цим оглядом рівнятись із великою Британією, навіть Росія ні, бо ж географічна послідовність російської експанзії була просто конечна при такій одноцільності й такому положенню. Російська світова могутність полягала на величині й суцільності її території, англійська світова держава є в більших чи менших комплексах розсіяна по цілій земній поверхні і тримається разом тільки блискучою стяжкою океану, над котрим панує англійська флота. Чотирі великі провінції британської світової держави: Австралія, Індія, Єгипет із Суданом і Південна Африка оточують, що правда, мережаним півколом Індійський океан, підчас коли пята головна провінція — Канада відділена від матірнього краю тільки вузькою долиною Атлантійського океану. Інші менші провінції й цілий ряд політичних і військових точок опори й підтримків доповняють образ британської світової могутности¹⁾.

---

¹⁾ Н. J. Mackinder. Britain and the British Seas. Oxford, 1907. — W. Langenbeck. Englands Weltmacht. Leipzig, 1908. — E. Decker. Das britische Weltreich. Frankfurt, 1916. і т. и.

Ми зазначили вже в горі, що чотири з п'ятих головних провінцій британської держави — між ними й найважливіша Індія — розположені півколом довкола Індійського океану. Тут, у Індії й на Індійському океані лежить дійсне ядро британської світової держави, тут лежать її політично й економічно найважливіші області. З утриманням британського панування над Індією й іншими землями над Індійським океаном стоїть і паде англійське панування над світом.

Супроти цього найважливіші завдання британської зовнішньої політики є: вдержати й укріпити британське панування над індійсько-океанськими землями, сотворити як найбільше тісну територіальну суцільність цих земель поміж собою й утворити можливо як найкоротшу й найпевнішу сполуку цих земель з матірним краєм.

Перше завдання займало вповні цілу зовнішню політику Великобританії ціле повне століття (коли не числити попередніх двох століть ривалізації з Португалією, Голландією, Францією, Іспанією і т. п.). Перше всього це була Росія, що завзялася робити конкуренцію Англії в посіданні Індії, саме своєю експанзією в Передній і Центральній Азії. Друге завдання стало для Англії актуальне щойно в останньому півстолітті. Розв'язання цього другого завдання є що

до своєї послідовности одиним у цілій
всесвітній історії. В Африці почалося воно
пéреступленням ріки Оранє. В 1869. р.
здобула Англія землю Басутів, 1871. р. за-
хідню Грікву, 1881. р. землю Бечуанів, 1886. р.
розмежовано англійську сферу впливів у
східній Африці супроти Німеччини, 1891. р.
супроти Італії, 1894 супроти держави Конго.
В 1887. р. анектовано землю Зулів, 1888. р.
землю Матабеїв і Машонів, 1895. р. заснова-
но Родезію. Діло Сесіль Родса, Чемберлена,
Південно й Східно-африканської компанії
завершено 1900. р. побідною війною з Бу-
рами й анексією Оранії й Трансфалю.

Рівночасно наслідком великочертної по-
літики, що не страхалась перед ніякими
середниками, став Єгипет поволі англій-
ською колонією. Французькі наміри на
цей край, яким у перше Наполеон I своїм
блискучим походом дав такий гарний вислів,
виявлялися, як звісно, свогочасним під-
пиранням Могамеда Алі в його боротьбі
з султаном і потім у будові Суеського
каналу французьким інженером і капіталом.

Англійська далекоглядна політика пі-
знала вже за Наполеонівських часів, як
важний є Єгипет для кождохасних воло-
дарів Індії. Тому вже тоді поступила, як
слід, і битва під Абукіром зробила кінець
олександрівським мріям Наполеона. Коли
револьту Могамеда Алі підперла Франція,

Англія поставила проти неї коаліцію європейських держав, щоб її примусити до покинення єгипетських справ. Тоді, в 1840. р., мусіла Франція думати навіть, щоб як найскоріше укріпити Париж! Французького підприємству, збудування суеського каналу, не могла Англія, що правда, спинити, та вже кілька років пізніше (1875) викупила у. вічно потрібуючого грошей Хедива його каналові акції й добула тим способом майже необмежений вплив у всіх каналових справах. Вкінці в 1882. р. станула Англія твердою ногою в Єгипті й перемінила його поволі в свою васальну державу. Відвоювання Судану, зревольтованого Магдім 1885. р., почалося 1896. р. й покінчилося 1900. р. Тим способом добула Англія безпосередню сполуку своїх колоніяльних областей поміж Кепом та Єгиптом здовж західніх берегів Індійського океану. Тільки ще німецька Східна Африка переривала цю суцільність до 1918. р. Бо португальські посілости в Східній Африці були вже від давна тільки по імені португальські. А італійські (Ерїтрея, Бенадір) занадто незначні, щоб могли видатно перешкоджувати пануванню Великої Британії на Індійському океані.

Над укріпленням добутих у Африці лучностей працювала англійська політика, непомітно їй приписувала їм велике значіння.

Коли карту Г. Джонстона¹⁾, що представляє німецько-англійський трактат (з червня або липня 1914. р.), можна брати серйозно, то з неї виразно видно, що Англія воліла поступитися своєму німецькому суперникові Малою Азією чи Західною Месопотамією, як збільшати німецьку Східну Африку, котра псувала її індійські океанські сполуки. В світовій війні Англія нарешті обсадила німецьку Східну Африку, оборонила військово своє становище в Єгипті й скріпила його політично до звершености.

Бережні краї Індійського океану, що лежать поміж Червоним морем та Індією, належали, що правда, вже від дуже давна до сфери інтересів Англії, та вона вдоволялася аж до найновіших часів поодинокими пристанями й підтримками на побережжях і островах (Еден 1839, Перім 1857, Багрейн 1861, Сокотра 1876, згл. 1886, Курян-Мурян, Джаск). Обняття протекторату над Белючістаном (1876), це перший палець, який витягнула Англія (тим разом з Індією), за опануванням північних бережів Індійського океану.

Щойно в першому десятилітті ХХ. віку проявилася воля континентальної експансії на цій землі в британській політиці цілком виразно. Вигравання арабського націо-

---

¹⁾ Geographical Journal, 1915.

нального питання й підпирання арабських повстань проти Турків, протиділання німецьким намірам у Малій Азії й Месопотамії, велитенські пляни W. Willcocks'a відновити Халдею в старому блескові¹⁾), російсько-перський договір 1907, все вказує на те, що для Великобританії настав час перевести суцільну континентальну сполучку поміж Єгиптом та Індією, через Арабію, Месопотамію, Південну Персію.

Вислід світової війни, так корисний для Великої Британії, дав їй поки що повну свободу ділання. Оба головні суперники, що могли їй суперечити панування над череном Передньої Азії, Німеччина й Росія, здаються поки що поставленими поза скобку. Сотворення арабської держави в Східній і Нутрішній Арабії під англійським впливом, укріплення йогож, зглядно пряма окупація південно-східної Арабії, Месопотамії, Південної Персії при полишенні північної Сирії для Франції й частин Малої Азії для Італії й Греції, все те може цей велитенський план Англії в дуже швидкому часі здійснити. Найновіщі події в Вірменії й Персії поучають нас, що Англія старається сферу своїх впливів в передній Азії висунути, як мога більше, на Північ, щоб могли тим безпечніше го-

---

¹⁾ „Geographical Journal“, 1903, 1910.

сподарювати в побережних землях Індійського океану.

Теперішня кон'юнктура дійсно дуже корисна. Але навіть її найвидатніше використання не може Англії оборонити від дуже небезпечних змагань за Передню Азію, Єгипет і Індію, коли вона не забезпечить, як слід, свого політично-географічного становища в черені Передньої Азії, на помості поміж Кавказом, Нілем і Перською затокою. Таке забезпечення може наступити тільки через позитивну розв'язку українського проблему, коли поміж експанзивну Росію та сфери інтересів Англії поставиться нову, кріпку українську національну державу.

Вже при обговорюванні російської й німецької експанзійної політики в Азії порушали ми багато справ, що близько обходять англійські інтереси. З огляду на це не будемо їх тут другий раз обговорювати, а звернемося відразу до прямого відношення політично-географічних інтересів Англії до українського питання.

Коли це питання буде тепер розв'язане негативно, стане Великобританія в найкоротшому часі перед новоз'єдненою й відмолодженою російською імперією. Дуже швидко почує Англія натиск цієї імперії на

Балканах, у Малій Азії, Леванті, в черені Передньої Азії, в Персії, Афганістані, Індії. Й до того ще така правдоподібність російсько-німецького блоку! Ціла система сухопутних сполук довкола Індійського океану є тоді в найбільшій небезпеці. Її можна тоді перервати в якому-небудь важному місці, або просто цілком знищити. Не тільки новонабуті землі, як Сирія й Месопотамія, але й старші й найстарші займанщини Англії, як Єгипет і Індія, є тоді загрожені.

Ми, що правда, зазначили, що знов зєдинена Росія наслідком своєї мозайковості не буде повновартним могутнім чинником і в будучій війні проти Англії мабуть заведе надії Німеччини, як союзник, так само, як завели Австрія й Туреччина в минулій війні. Але коли наступить цей завід, цього річево не можна осудити, бож не маємо поняття, коли вибухне нова німецько-англійська війна. Він може наступити вже перед цією війною, підчас неї, але також і після неї. Коли провід над новою Росією обіймуть мудрі державні мужі, то її одноцільність і військова сила, зможе все таки пережити великий бій старосвітнього континентального блоку проти британської держави!

Натомість позитивна розв'язка української проблеми, себ-то

утворення української національної держави в етнографічних границях, вповні усуває всі небезпеки, що грозять британській світовій державі від півночі. Так шийний нерв цієї держави (Єгипет із Суеським каналом), як і її хребетний стовп (Індія, ці два порівняння Бісмарка) можуть бути успішно захищені від експанзійних посягань Росії тільки українською державою. Ця держава є своїм положенням і основною ідеєю приневолена стати фронтом проти Росії та притулитися можливо тісно до своєї самотньої доброї природної границі — до Чорного моря. Україна потребує тільки боротись за свою самостійність проти Росії, щоб разом успішно боронити Середземного моря й Передньої Азії проти російських експанзійних посягань. Крім політично-географічних користей, які дає утворення української держави для Великобританії й інших великих держав Європи, дає воно величезні економічні й господарсько-географічні користи.

---

10. Додаток.

Українська справа з боку економічної, зокрема лучбової географії.

Тісна злука між політичними подіями та економічно-географічними відносинами прикметна всім гуртам людства вже на найнищому ступневі культури. Щораз більше розвивається в історичній науці пізнання, що всі великі події в історичному розвитку людства були більше чи менше обусловлені економічними відносинами. Чисто матеріалістичне розуміння історії, так популярне в кругах марксистів, змагається навіть до того, що твердить, начеб то ця обусловленість простягалася аж до найдрібніших подій історичного руху, начеб-то поза економічними не було ніяких рухових сил у всесвітній історії.

Хоч таке розуміння історії видається для природописно вишколеного антропогеографа дуже принадним, то все-таки, по глибшим розгляненню суцільного розвитку людства, не можна на нього згодитися. Індивідуальности поодиноких особистостей,

народів, рас, культурних кругів за багато обусловили хід всесвітньої історії, щоб його можна було вважати висловом тільки сліпих матеріялістичних сил. Щойно в злучі з індивідуями обусловлюють економічні відносини (розуміється, всесторонно зрозумілі) хід історії. Розуміється, що також і хід теперішньої і будучої світової політики. Головно ХІХ. вік, з його велитенським розвитком на всіх полях, з його всестороннім використанням сил природи, поставив економічно-географічні міркування на першому плані.

Супроти цього мають господарсько-географічні відносини величезне значіння також при обміркуванні української справи. Проблема 44 мільйонного народу й його національної держави, яка мала б обіймати цілу десятку частину Європи, мусить також із становища світової господарської політики бути незвичайно важна. В світовій економічній системі мусіла б українській національній державі припасти важна роля вже задля її величини й населення, ще більше задля природних багатств краю й можливостей економічного розвитку.

Вже в моїй географії України¹⁾ подав я короткий господарсько-географічний огляд

---

¹⁾ Ukraina, Land und Volk. Wien, 1916, стор. 273—341.

нашої батьківщини. Мимо багатьох недокладностей, цей огляд подає приблизно правдивий образ. На жаль, наслідком австрійської воєнної цензури було мені неможливо витягнути там хоч би й найважливіші господарсько й суцільно-географічні заключення. Тільки тепер хочу це коротко зробити й додати при нагоді ще пару цифр.

Про представлення світових економічних відносин теперішности, як далені економічно-політичного проблему України, не можемо з природи річи навіть і думати. Звичайне занотовання тільки найважливіших системів світової економічної політики завелоб нас за далеко, необізнаного зі справою тількиб заплутало, обізнаному — не давалоб нічого нового. Тому обмежимся до короткого обговорення загально економічного стану України й найголовніщих галузей її господарства за чергою. При цій нагоді можна буде бодай афористично зазначити значіння України для великих держав світа.

Докладні дані про економічні відносини України находимо в ріжних урядових і півурядових систематичних публікаціях Росії й Австро-Угорщини¹⁾. Конспекти до-

---

¹⁾ Ежегодникъ Россіи, Résultats généraux de la récolte, Statistique de l'Empire de Russie, Обзоръ торговли, Земські статистичні публікації з українських губерній, Oesterreichisches Sta-

тичні України видали Феценко-Чопівський, Дзінкевич, Воблий і інші. Ці всі публікації мають свої значні хиби, перші, офіційні, відносяться до адміністраційних одиниць, яких межі не покриваються з межами України, другі, себ-то конспекти, беруть під увагу не цілу Україну, а тільки більше чи менше губерній давньої російської держави.

Ми вже вище згадали, що Україна по втраті самостійности прилучена до Польщі, попала в положення великої й багатой та безоглядно використовуваної колонії. Прилучення України до російської держави й потім частини її до Австрії змінило положення України тільки так, що вона з польської стала російською, зглядно австрійською колонією. Аж до р. 1918 тривав цей сумний стан без більших змін. Український народ мусів не з недостачі власної здатности, а наслідком систематичного, економічного й соціального поневолення по-стачати тільки лихо плаченої робучої сили при використуванні дарів його рідної землі. Зиски плили в кишені чужих гнобителів.

Повстання українського народу 1917, 18. р. р. проти чужої влади і війна, ведена з цього

---

tistisches Handbuch, 1914, Oesterreichische Statistik, Statistisches Jahrbuch für Ungarn, Wiadomości statyczne львівського краєвого Виділу, Podręcznik statystyki Galicyi і т. ин.

часу невпинно за його політичну самостійність, зазначають виразно волю цього народу раз таки стати повним господарем на своїй рідній землі. Коли ця боротьба за самостійність покінчиться збудуванням української національної держави й коли український народ буде сам і на свою власну користь господарити на своїй батьківщині, тоді Україна ввійде, як дуже вартна складова частина, в систему світового господарства. Коли натомість українська справа буде рішена негативно й поділена Україна припаде одній, двом, трьом чи чотирьом державам, тоді вона остане колоніальним краєм, його безоглядне використання триватиме далі, що знов приносить великі шкоди світовому господарству. Замість стати корисним членом сім'ї культурних народів, український народ остане на далі нерухавою масою, не вмітиме боронити своєї батьківщини перед грабіжною господаркою й визиском чужинців, не зможемо дати світовій господарці цього, що міг би в інших обставинах. Коли Україна буде ще далі оставати під безоглядним пануванням чужинців, її великі природні багатства будуть за кілька десятиліть без вороття розтрачені.

Ось візьмим наприклад справу ліса. Вона є для України життєвим питанням. Україна має, що правда, поверх 11 міліо-

нів гектарів ліса й три багаті лісом області: Карпати, Полісся й Західний Кавказ. Ці області моглиб мимо безлісности значних частин південної України вистарчити для краєвих потреб і дати дещо на вивіз, який головно вийшов би на добре Італії й Греції. Та це булоб тільки тоді, колиб Україна стала самостійною державою й положила кінець грабіжній господарці чужинців у її лісах. Заразом виходить із релятивної безлісности України, що карпатські, польські й кавказькі землі мусять бути при ній полишені. Не тільки тому, що вони задля своїх лісових багатств є доконче потрібні для автаркії України. Без української Галичини, Буковини й Закарпаття, без Полісся й Підкавказзя терпілаб українська держава велику недостачу дров і інших лісових продуктів. Грабіжна господарка чужинців, що триває від XVI. століття, винищила українські ліси майже до нащадку. Мільони гектарів найкращого лісу були вирубані за давнього польського панування на сам тільки потаж, дальші мільони за російського й австрійського панування на заграничний вивіз. Розкішне життя польської й російської синьої й золотої аристократії, котре викликає й досі здивовання за границею, відбувається понайбільше за гроші, добуті безоглядною грабіжною господаркою в лісах України.

Українці брали в ній участь тільки як неправдоподібно зле плачені лісові робітники й дивилися тільки безсилно на це, як ліс, ця найкраща охорона української землі й підсоння, річок і джерел, гинув з дивною швидкістю. Один полтавський повіт (не цілих 3400 кв. км. простору), мав первісно 1100 кв. км. лісу, тепер тільки 240 кв. км. Полтавська губернія (50.000 кв. км.) втратила тільки в другій половині ХІХ. століття 325.000 гектарів ліса! А користь із цього? Погіршення клімату, розвиток балок-водоріїв, висихання джерел, обміління річок і т. д., і т. д. Багатьом землям України грозить сумна будуччина Краси. Тому-то в програмі кожної української державности мусить стояти удержавлення всіх лісів і, як найдалше йдуче, облісення значних просторів України. Така програма однак виключена при негативній розв'язці українського питання. Бо чужинецьке панування на Україні муситиме завжди опиратись саме на ті чинники, які споконвіку вели й ведуть проти лісів України безпощадну війну.

Наслідки безглузлого обезлісення й інших заколотів у природі України, спричинених чужинецьким пануванням, слідні також у фатальному зменшенні звіринного й рибного багатства її. Україна, що про її нечуване багатство

дичини й риби оповідають Михайло Литвин чи Боплян просто чуда, продукує тепер у десятеро менше дичини чи риби, як така сама величиною, яка-будь територія в Середній чи Західній Європі. І то хоч на Україні населення багато рідше, хоч фабрики не затроюють води... Грабіжна господарка на цім полі, що її ведуть чужоземні володітелі України, може припинитись щойно утворенням самостійної української державности. Тоді може й прибережне рибальство (яке тепер дає ледви 2 міліони метричних сотнарів риби) й рибальство на повному морі (досі майже не практиковане) зможе розвинутиись і дати поважний причинок до української продукції поживи.

Х л і б о р о б с т в о, це без сумніву найважливіша галузь народнього господарства України. Тут є простір, який поміж усіма землями Європи дає культурі зернових трав мабуть таки найкращі умови. Населення України, якогось кодла воно не було, вже від поверх двох тисячліть займається хліборобством неначе з природньої конечности. Свою ролу, як найважливіша житниця Європи, відгравала Україна в різних періодах так старинности, як і середньовіччя та нових віків. Вже від кількох літ її збіжжя, під іменем „російського“, грало важну ролу в виживленню Європи—головно Англії, Італії і Німеччини.

Засіяна площа України переходить 45 мільйонів гектарів, річна продукція зернаних культур 420 мільйонів метричних центнерів. Українська продукція зернаних культур займає на землі п'яте місце по Китаю, американській Унії, британській Індії й Німеччині (тільки коли числимо картоплю!). Інші краї земної кулі як: давня Австро-Угорщина, Аргентина, Франція, Канада, Румунія і т. и. далеко не досягають цифри продукції України. З країв, що більше продукують, Китай і Німеччина не можуть цілком входити в рахунок, як вивозові краї, Індія може вивозити тільки дуже небагато.

Наслідком цього тепер і в найблищій будучині самостійна Україна стоятиме поміж житницями світа на другому місці й уступатиме тільки Зєдиненим Державам Північної Америки. Росія, по відділенні України, муситиме на довший час вийти з ряду світових житниць. В останніх роках перед війною давала Україна поверх дві третини російського збіжжєвого вивозу, вивезена пшениця майже вся походила з України.

Яке економічне значіння має утворення самостійної української держави для цілої Середньої й Західної Європи — легко в виду цього зрозуміти. Головно для Англії, Німеччини й Італії має український збіжжєвий вивіз рішаюче значіння, й не згадуєчи вже

про Бельгію, Голяндію, Грецію і т. и. Американський експорт, до которого ставлять щораз більші вимоги, може їх вдоволити тільки з постійно зростаючими труднощами й не потребує боятися української конкуренції. Попит за хлібом зростає в останніх десятиліттях так швидко, що всі збіжжєві краї мають повні руки роботи, щоб тільки вдоволити світовій потребі. Екстензивна продукція збіжжя, що ведеться головно в Америці й Австралії, мабуть досягла вже своїх наконечних границь. А до інтензифікації хліборобської продукції, яка одна може дати більші жнива, саме в цих позаєвропейських краях, дуже й дуже далеко!

Тим важніша тому збіжжєва продукційна область України. Вона лежить в Європі, в великій близости потрібуючих хліба промислових країв тієї частини світа. Сухопутні й морські шляхи короткі й вигідні, шляхи внутрішньої плавби таксамо. Та найважніша прикмета України це те, що поміж усіми житницями світу, саме на Україні, найлекше перевести доконечну інтензифікацію хліборобства. Населення України сливе в 90-и відсотках хліборобське, Українці є від початку своєї історії хліборобським народом *par excellence*, український селя-

нин має таку любов до свого зайняття й до рідної скиби, що надії на будуче можуть бути тільки найкращі. Тільки модерного хліборобського знання хибус нашому дрібному хліборобові, бо чужинецька влада, гноблячи його рідну мову, унеможливила всяку вищу фахову освіту сільського хлібороба. Теперішня хліборобська продукція на Україні є на 1 гектар посівної площі 2—3 рази менша, як пр. у Бельгії, Данії, Франції й Німеччині, хоч цілина цих земель не може рівнятися з родючим українським черноземом. З цього виходить, що продукція церааліїв на Україні може легким робом потроїтися. Ця обставина має для економічного життя Західньої Європи величезне значіння. Бо вже в недалекій будуччині північноамериканська Унія ледви чи буде в силі (головно задля великого приросту власного населення), відпускати щораз більші кількості хліба й іншої поживи перелюдненій Європі. Тоді Україна мусить стати найважнішою житницею Європи.

І саме тут лежить найважливіша конечність утворення самостійної української держави. Постачання поживи Європі в найблищій будуччині буде тільки тоді забезпечене, коли вже тепер повстане україн-

ська національна держава в етнографічних границях.

Бо коли українська національна територія буде надалі поділена поміж чужі держави й підлягатиме чужинецькій владі, тоді відносини мусітимуть уложитися ось як:

1. Велика земельна власність, на котрій (поруч із урядничими містами) опирається всяке чужинецьке панування на Україні, й по вік опиратиметься, мусить бути в якій-небудь формі й за всяку ціну задержана.
2. Відносини земельного посідання будуть і надалі дуже нездорові. Половина орної землі на Україні находилась аж до революції в руках чужинців — великих земельних власників. Таксамо майже всі ліси й луки. На південній Україні мають селяне ледви дещо більше, як третину землі, на Поліссі ледви дещо більше, як четвертину. Наслідки є й будуть в разі повороту реакції ось які: Земельний голод мужика, пролстаризація його, неможність поступу метод хліборобства, аграрні заворушення (ще гірші, як 1902, 1905, 1917), розвиток революційних настроїв і т. и., і т. и.

3. Велика земельна власність на Україні не може ніяк рівнятися із земельною великою власністю в Середній і Західній Європі. Послідня є дуже стара, доволі життєспосібна й веде перед у хліборобській техніці. Українська велика посілість є натомість дуже молода (XVII. і XVIII. вік) і полягає майже виключно на грабіжнім господарстві найгіршого сорту. Коли з яких-небудь причин не прийде до збудовання української держави, великі земельні посілости будуть далі сподарювати по своєму й, непевні будучини, будуть ще більше виснажувати землю й руйнувати мужика. Хлібна продукція України замість більшати, тільки меншатиме.
4. Український мужик не буде міг ніяк поступати вперед в хліборобській техніці, бо чужинецьке панування зачинить йому дорогу до освіти. Мужницька посілість буде далі роздрібнюватись, за нею піде й дрібність продукції і сама продукція ще далі меншатиме.

Це поясняє здивованому західному Европейцеві, чому всі без виїмку уряди, що вийшли більше чи менше з волі україн-

ського народу (Центральна Рада, Директорія, Західно - український уряд), поставили, як головну свою засаду, вивдаснення великої посілості (за викупом чи без — по партійним переконанням) і її поділ поміж дрібних хліборобів - селян та старалися, як найскорше перевести цю засаду в життя. Бо кожний, що сяк-так знає відносини на Україні й не затуманений партійною ідеологією, мусить признати, що без основної аграрної реформи на дійсну користь мужика, ніяка українська державність неможлива. Україна може повстати й існувати тільки, яко хлопська хліборобська держава. Аграрна реформа на Україні не є ніяким „большевицьким маревом“, як її величають за кордоном Поляки й Москалі, щоб її здискредитувати перед капіталістичним світом, а гіркою життєвою konieczністю для українського народу. Вона лежить теж в інтересі Західної Європи. Бо коли її не переведуть, то український народ могтимо тільки животіти, а не жити і Західна Європа невдовзі не бачитиме з України ні зернятка хліба.

Всі дотеперішні невідрадні відносини на Україні муситимуть змінитись, коли стане самостійна українська держава. Тоді пере-

ведеться поділ усеї рілі на заокруглені трудові дрібні господарства, селянин, дотепер навмисне держаний у безпросвітній темряві, матиме змогу добути собі поступових метод у хліборобстві й матиме спромогу щораз краще інтензифікувати продукцію свого господарства.

Наука вже від давна сконстатувала, що найбільшу зглядну видатність (пр. з 1 гектара чи десятини) мають дрібні хліборобські підприємства, а не великі латифундії¹⁾. Коли цілий хліборобський простір України буде поділений на дрібні селянські господарства, то вже по перших кількох роках організації й інвестиції продукція церааліїв на Україні зараз таки дуже швидко зросте. Це вийде на користь передусім нашої нещасній батьківщині, що знищена трьома роками війни й трьома роками революції. Та не менша користь буде з цього для Західної Європи. Бо вона зможе вдоволити своїм потребам поживи при самостійній Україні багато краще, як колись це робила в „Південній Росії“. Бо самостійна Україна не мусітиме заспокоювати в першу чергу й за низьку ціну потреб Московщини, як це було перед

---

¹⁾ Диви пр. D a m a s c h k e. Die Bodenreform. Jena, 1913, стор. 209 дд.

1918. р., а могтимо вивозити всю свою хлібну надвишку за добру ціну до Середньої й Західної Європи.

Україна своєю цілиною, кліматом і багатством на дрібне хліборобське населення дуже надається для розвитку у прав ярини, садовини, промислових рости н. Вже перед війною була дотична продукція України, не дивлячись на систематичне спинювання зі сторони польської й російської адміністрації, дуже значна, й давала можливість великого вивозу, який однак ішов головно в Московщину й інші землі російської імперії. Управа льону й конопель, соняшників, хмелю, ріпаку, маку і т. и., є дуже многонадійна й дає великі вигляди на вивіз прядильних творив і рости нних товарів. Цукрових буряків продукувала Україна вже в 1911. р. поверх 120 мільонів метр. сотн. ($\frac{5}{6}$ російської продукції, двічі більше, як Франція й Австро-Угорщина), тютюну $\frac{2}{3}$ мільона м. с. ($\frac{2}{3}$ всеросійської продукції). Вже в найблищій будуччині дає Україна останній Європі великі можливости вивозу цукру й тютюну.

Україна, це обіцяна земля для скотарства. Степові її землі надаються дуже гарно до екстензивного скотарства, інші до інтензивного. Звісна річ, що дрібні хлопські господарства плекають пе-

ресічно десять разів більше худоби (на такому самому просторі), як великі посілости. Коли стане українська держава й переведе доцільну земельну реформу, то можна сподіватись, що скількість худоби на Україні швидко подвоїться, а там мабуть і десятиряться. Перед самою війною було на Україні до 52 мільонів усякої худоби, з того поверх 9 мільонів коней, 15 мільонів рогатої худоби, 19 мільонів овець (поверх 3 міль. тонкорунних), до 9 мільонів свиней. В Європі тільки давня Росія й Німеччина перевищали Україну, поза Європою тільки Унія, британська, Індія, Австралія й Аргентина.

Хоч скотарська продукція України ніколи не зможе для світового ринку бути така важна, як хліборобська, то всетаки європейське запотребовання мяса, масла, молока, вовни і шкір відчує велику полекшу, коли повстане українська національна держава. Перед тим мусіла Україна постачати цього всього головно Московщині, яка тимчасом могла й може саме ці продукти добувати сама.

Молочарство має на Україні величезну будучину й обіцяє по переведенню земельної реформи покрити найбільшу пайку запотребовання Західної Європи дотично масла, молока й сира. Полонини Карпат і Кавказу безмірно буйніщі, як швайцарські

чи тирольські, й тамошнє українське сироварство має величезну будуччину.

Таксамо дуже багата Україна на домашню птицю, годувала її стількиж само, що вся остання російська імперія, й експортувала перед війною величезні маси яєць і битої птиці до Московщини, Польщі, Німеччини і т. и.

Розвиток скотарства є таксамо, як розвиток хліборобства, залежний від утворення української національної держави й від переведення земельної реформи. Коли ці два бажання українського народу будуть виповнені, Західна й Середня Європа найде на Україні завсіди повний маґазин усяких звіринних продуктів. Бо Україна, головно південна, має теж дуже добрі дані для розвитку шовківництва й славиться споконвіку своїм бжільництвом.

Збіраючи все разом, мусимо вважати Україну, яко найважливішу продукційну область сільського господарства в Європі й для Європи. Продукція Зєдинених Держав Америки буде, що правда, все перевищати продукцію України, та для європейських ринків буде продукція України, вже задля близости її, завсіди важніша.

Крім середників поживи дає українська територія свому населенню й останній Європі значні мінеральні баґацтва. В 1912. р. випродукувала Укра-

їна 29 мільйонів метричних сотнарів литого заліза, 21 мільйонів м. с. кованого заліза й сталі, 215 мільйонів м. с. вугля. Дотична продукція сама по собі не мала, виносить щодо залізного круху й вугілля більше, як 70% загально російської продукції, вона дуже здібна до розвитку, українська держава була би шостою державою в світі, що до вуглевої продукції. Та ці числа, скомбіновані з числами для простору й населення України, показують нам всетаки дуже виразно, що Україна не має виглядів бути коли-небудь експанзивною промисловою державою. Навіть, як би продукційна скількість заліза й вугля подвоїлася чи вчетверилася, то Україна змогла би ледви вдоволити своїм власним потребам. Та й до цього ще дуже, дуже далеко.

Ця обставина відчиняє для промислових країв Середньої й Західної Європи величезні вигляди на збут їх фабрикатів на Україні. Та тільки тоді, коли вона буде самостійною державою й не підлягатиме монополеві центрально-російської промисловости. З мінеральних сирівців, які могла б давати Україна в обмін за металеві фабрикати, стоїть на першому місці залізна руда Кривого Рогу (65% Fe), що вже здавна вивозиться головно до англійських гут. Таксамо важне є в цім напрямі н а ф -

тове багатство України. Нафта на-
ходиться в великих, та ще мало використа-
них скількостях здовж північної обноги
Карпат (Борислав і т. д.) і Кавказу (Ку-
банщина і Терщина). В 1911. р. випродуку-
вала українська Галичина 15 мільонів м. с.,
українське Підкавказзя 10 мільонів м. с.
нафти. Українська держава в етнографіч-
них границях займалаб у світовій про-
дукції нафти третє місце. Українські
нафтові поля Підкавказзя ледви рушені,
галицькі далеко ще не вичерпані, що най-
вище занепашені славною „польською го-
сподаркою“. Значіння цих двох граничних
українських територій для автаркії укра-
їнської держави виступає й тут дуже ви-
разно.

В незалежній українській державі будуть
нафтові багатства України для європей-
ських держав багато доступніші, як досі,
коли Австрія й Росія панували над нафто-
вими полями України. Зараз по встановлен-
ню своєї державної самостійности зможе
Україна вивозити великі скількості наф-
тових продуктів у Середню й Західну
Європу. Яке значіння має ця обставина, з
огляду на нафтову політику Унії, не потрі-
бую тут навіть пояснити.

Українська продукція соли ви-
носить поверх 11 мільонів м. с. річно (Сх.
Галичина, Катеринославщина, Харківщина,

Херсонщина, морські побережжя). Велику вартність для європейського вивозу малиб потасові соли Галичини (Калуш і т. д.).

Вуголь, залізо, нафта й сіль, це головні гірничі продукти України. Та є тут крім цього ще багато інших мінералів, що можуть мати для світової економічної системи велике значіння, та дотепер наслідком польської й російської господарки на Україні були, або цілком занедбані, або тільки в малій часті використувані. Багаті кладні манганової руди знаходяться над долішнім Дніпром, коло Никополя (1913. р. до 3 мільона м. с.), мідь, срібло, олово й цинк на Кавказі й у Донеччині, ртуть у Донеччині, фосфоріти на Поділлю, Волині й Київщині, графіт у Херсонщині і т. п., каолін і гончарські глини сливе у всіх землях України і т. и., і т. и.

Ці дані, хоч і як вони короткі й неповні, характеризують Україну передусім, як велику й багату область сировинної продукції. Ростинні і звіринні сирівці продукуються на великопростірній і (в західно-європейському змислі) ще не густо заселеній території в велитенських кількостях. Таксамо й мінеральні сирівці. Значіння української продукційної області було й дотепер немаловажне, хоч вона находилася під владою Росії й Австро-Угорщини. Утворення нової самостійної

національної держави на цьому великому просторі робить цю велику й щораз більшаючу масу українських сирівців для інших країв Європи: 1) без порівняння більше доступною, 2) багато здібнішою до розвитку чим дотепер. Господарська політика новоповставшої української держави мусить з легко зрозумілих причин по можливості збільшити сиру продукцію свого державного простору й зробити її можливо як найбільше доступною для потребуючих сирівця держав Середньої й Західної Європи. Вже в найблищій будучині й іще на довгі десятиліття мусітиме Україна вести таку, а не іншу політику. Чому — покаже нам коротка характеристика українського промислу.

Промисел України | лежить поки що у діточих пелюшках, мабуть ще більше, як загально російський промисел перед 1914. р. Давній, дуже гарний і солідний домашній промисел українського селянства й дрібноміщанства, промисел, що покривав аж до недавніх часів сливе всі потреби простолюддя України, знищила майже до нащадку російська й австрійсько-польська економічна система. Навіть чудовий артистичний промисел українського народу тільки в малій часті потрапив урятуватися від заглади. На місце старого домашнього промислу, за перепонами чужинецьких уря-

дів, не розвинувся однак модерний фабричний промисел, так що в останніх десятиліттях перед війною Україна була типовим тереном експлоатації для австрійсько-польського й московського фабричного промислу. Мільярди пішли з України за дорогий, хоч лихий товар. Текстильного промислу російський уряд на Україні систематично не допускав, хоч вовна, льон і коноплі були на місці й то в величезній кількості. А бавовна могла багато швидше зайти на Україну, чи чорноморськими пристанями, чи Касп'єм і т. п., як до Московщини чи Конгресівки. Перед війною було на цілій Україні ледви дещо більше, як десяток (і то маленьких) текстильних фабрик! Металургія мусіла, що правда, розвинути на Україні, бо залізо мусить усе приходити до вугля й у тім випадку ці обидва продукти були на місці поспільно. Але 15 металургічних заводів і 300 поменших фабрик України могли давати сливе тільки півфабрикати, що найвишплатніше, значить конфекціоновання полишалося для московських фабрик! Таксамо економічною політикою старався російський уряд удержати дотеперішню перевагу центрально-російської промисловости й здержати промисловий розвиток „Півдня“. Тут лежить також одна з головних причин

дивної появи, що іменно сепаратистичні стремління Українців нераз находили симпатію й підтримку великих промисловців російського, чи иншого чужого походження. Бо їхні фабрики лежали на Україні й багато терпіли від централістичної економічної політики Росії.

При цих усіх перешкодах виносила річна продукція українського фабричного промислу перед самою війною мало що більше, як 1 мільярд рублів річно! Тільки цукрова промисловість (до 200 фабрик, 76% загальної продукції Росії), мельницька, тютюнярська й горальницька мають деяке значіння.

Вважаючи на це Україна потребує значного привозу ріжних фабрикатів, головно текстільних і металевих. Ставши самостійною державою, буде вона потребувати цього привозу ще довгі десятиліття, доки її власна промисловість не буде в силі заспокоїти потреби власного краю, хоч би вчасти.

Тут лежить неостання причина для держав Середньої й Західної Європи, щоб підпирати Українців у будові їхньої державности. Українська держава стане без ніякого сумніву великопростірним, у всілякі обмінні вартости пребагатим ринком збуту для європейських промислових країв.

Для капіталістичних інвестицій відчиняються на Україні величезні можливості, головню при підпомаганню розвитку української промисловости. Вже перед війною брали англійські, французькі й бельгійські капітали визначну участь в організації українського промислу, хоч російська централістична політика кидала їм тільки колоди під ноги. Ці колоди без ніякого сумніву усуне українська національна держава.

Торгівлю України можна, маючи на увазі все попереднє, ось як коротко схарактеризувати: Не вважаючи на дуже гарне лучбово-географічне положення, мусіла Україна дотепер бути пасивним тереном визиску з боку Австрії і Росії й обгачувати своїх визискувачів щорік на мільони чистого зиску.

Росія вивозила з України хліб, вугілля, крухи, металеві півфабрикати і т. и., все за дешеві гроші. Натомість привозила московські й польські фабрики лихі й дорогі. Торговельний і лучбовий апарат російської імперії працює мабуть ще з часів Петра Великого непохитно в таких напрямках:

- 1) Допускає чужі капітали тільки в дуже малій мірі до участі в українському промислі й торгівлі.

2) Велить вести велику торгівлю України майже виключно петербурьським і московським фірмам, на шкоду місцевих великих торговців.

3) Занедбує систематично такі лучбові лінії (шоси, залізниці, канали і т. и.), які моглиб бути корисні для торгівлі України. Передусім це дотичить Дніпрової системи водяних доріг. Не дивно — вонаж полишає на боці Московщину.

4) Натомість підпирає російський централізм лучбові лінії, що ведуть до великоруських центрів, будує загалом тільки такі й конструує тарифи так, щоб як найбільше добра йшло з України не до найблищих чорноморських пристаней, а до центра Росії й до великих балтійських пристаней. Перевіз збіжжя з України до чорноморських пристаней є тільки дуже мало дешевший, зате багато більше утруднений, як до Лібави чи що. Перевіз вугля був навіть дорощий! Наслідок був такий, що всі українські шляхи лучби йшли до чужих центрів, а з ними й увесь оборот всіляким добром. Мимовільно нагадуються середні віки з їхніми ославленими складовими містами, в котрих проїзжий купець мусів, чи хотів чи не хотів, виставляти добро на продаж. Центральна Московщина була до 1917. р. таким упривілеєним скла-

довим простором, куди Україна мусіла вивозити своє добро хоч не хоч.

5) Московський централізм старався по можності шкодити також чорноморській плавбі, головню перешкодити цьому, щоб тут на Україні не повстала самостійна торговельна область. Централізм цей зруйнував свого часу чорноморську прибережну плавбу, ведену місцевими Українцями й потім довів до того, що перед самою війною коштував транспорт одної тони добра майже стільки само з Одеси до Англії, як з Одеси пр. до Таганрога!

Такий самий образ бачимо до 1918. р. й на австрійсько-угорській Україні. Її сирівцеве багатство використовується безоглядно й заливається її за дорогі гроші лихою мануфактурою з державних центрів.

Цей короткий огляд торговельних відносин України доказує всякому безсторонньому, що змагання Українців, щоб добути свою самостійну державу мають не тільки національний, але й економічний підклад. Бо коли дотеперішні відносини малиб далі трівати, Україна буде по кількох десятиліттях уповні зруйнована. Щорічні надвишки податків з України виносили в останніх роках пересічно кругло по 200 мільонів рублів, які російський уряд зуживав виключно поза границями України. Цен-

тралістична економічна політика тягла щорік дальших 300 мільонів рублів з України. Близько половини державних доходів із своєї території (себ-то $\frac{1}{2}$ мільярда) мусіла Україна щорік платити своїм гнобителям без ніякої противартости. Як що повсталаб тепер українська самостійна держава, вона зумілаб за короткий час і за цих пів мільярда річно зробити величезну культурну працю. Дотепер же цей гарний гріш ішов на скріплення російського імперіялізму в його гнобленні України й у його експанзійних забаганках.

На цім і кінчимо афористичний огляд господарських відносин на Україні. Він показує на кожному кроці потребу збудування української держави. Так Західна Європа, як і Німеччина повинні бути в цій справі дуже заінтересовані. Бо добре зрозумілий власний інтерес велітиме Україні шукати що найтісніших економічних звязків із західно-європейськими державами, перш усього з Англією, Німеччиною й Італією. Україна все матиме на вивіз сирівці й поживу, а потребуватиме привозу промислових виробів. Сирівці волітиме Україна продавати в Західній Європі, де вони ліпше платяться, як у Східній. Таксамо волітиме

вона привозити дешевші й
лучші фабрикати з Західної
й Середньої Європи, як гірші
й дорощі зі Східної Європи.

* * *

Другу половину цієї глави присвятимо
оглядові значіння української
справи для світової лучби.

Географічне положення на північному за-
піллі Чорного моря, на порозі Європи й
Азії, в найдальшому закуткові середземно-
морського світу, зробило Україну вже в
сірій давнині дуже важною для лучби кра-
їною. Тут перехрещувалися прадавні шляхи
ще з камяної і бронзової доби: циновий і
янтаровий, з новіщими вже торговельними
шляхами, котрі виходили з найстарших
культурних країв землі: з Єгипту, Месо-
потамії, Сирії. Потім Фенікійці відкрили
чорноморські береги України своїми факто-
ріяма й вели тут оживлену торгівлю.

В пізнішій старинности стала Україна
землею важною хлібом, медом, футрами,
крім цьогож, яко переходова країна для
янтару й невольників. Тому-то українські
побережжя були вже в VIII. столітті перед
Христом тереном інтензивної грецької коло-
нізації. Чорне море з *πόντος ἄξεινος* зро-
билося *πόντος εὖξεινος*, котрого береги,

головно північні, аж кишіли цвітучими грецькими городами¹⁾. Територія України стала тоді на протяг двох тисячліть важною частиною великої лучбової царини Середземного моря.

Значіння України в старинности й у середньовіччі полягало не тільки на її продукції хліба, худоби, меду, воску, футер. Не менше важна була Україна, як транзитний край лучби середземноморського басейну зі Східною Європою, Центральною Азією, Китаєм і Індією.

Давня лучба Європи з Китаєм і Індією відбувалася головно на трьох шляхах: 1) на морському шляху з Єгипту довкола Арабії до Індії, Передньої й Задньої, де набувано також всіляке китайське добро, 2) по сухопутному шляху через Малу Азію, Персію, Афганістан, 3) теж сухопутню через Україну, Туран, Центральну Азію. Морський шлях був спершу непевний і шойно від XI. віку використовували його видатніше арабські мореплавці. Друга дорога, через Передню Азію, була часто переривана; в пізніщій старинности Партами й Сассанідами, потім панованням Турків у Ірані. Тому-то третій шлях — через Україну мав від початків середньо-

---

¹⁾ Диви: М. Грушевський. Історія України Руси, т. I, в. 2, стор. 62 дд.

віччя, аж по кінець XI. віку, почасти й аж до відкриття морської дороги в Індію (1498), велике значіння для лучби Європи з Південною і Східною Азією. Цей шлях провадив переважно через великі, легко доступні й легко перехідні степові рівнини, каравани з доброю ескортою могли по нім багато лекше добитись до Китаю чи Індії, оплачуючи невеличкі мита кочівникам, як крізь гори Передньої Азії, повні грабіжних народів, і крізь держави захланних князів і ще захланніщих урядовців.

Ця значна транзитова торгівля спричинила на території України спершу розцвіт грецьких колоній, і потім боспорянської держави та причинилася дуже визначно до зросту торговельної могутности Царгороду. Тією транзитовою торгівлею цвіла держава Хозарів над долишнім Дніпром, Доном і Волгою з її світовими торговельними городами Саркел, Ітіль, Семендер. Її дідичем стала староукраїнська Київська держава (X—XIII. в.). В тодішньому Києві мали свої склади й дільниці певно не тільки німецькі, англійські, італійські, французькі, але також грецькі, арабські, перські й індійські купці. Монгольська навала XIII-го віку знищила цей розцвіт, та вже невдовзі по тім бачимо в XIV. і XV. столітті південну Україну доменою італійських, головно венетських і генуезьких

купців, що набували тут не тільки українські сирівці, але й індійське та китайське добро¹⁾. Дві світово-історичні події знищили лучбово-торговельне значіння України: здобуття Царгороду Турками 1453. р. і відкриття морської дороги до Індії Португальцями.

Здобуття Царгороду завершило будову турецької імперії. Вона зачинила сухопутний шлях з Європи до Індії, зробила Чорне море своїм *mare clausum* і відсунула Україну знечевя в лучбово найглухіший куток Європи.

Відкриття Васко да Гама разом із відкриттям Америки перемістило головні шляхи світової лучби з Середземного моря на Атлантийський океан. Цей великий факт підкопав основно ціле лучбове значіння всіх середземноморських країв, починаючи Україною, кінчаючи Італією.

Венеція і Генуя стали поволі підупадати. Натомість почалася великанська морська експансія атлантийських держав Європи: Португалії, Іспанії, Франції, Голландії, Англії й Німеччини. Середземне море, сліпа вулиця, на кінці котрої засіло вороже

---

¹⁾ Диви: W. Götz. Verkehrswege im Dienste des Welthandels. Stuttgart, 1888. — W. Heyd. Geschichte des Levantehandels. Stuttgart. I—II, 1879. — Дотичні місця з Історії Грушевського, т. I—VII і т. и.

культури турецьке царство, втратило, як світова торговельна дорога, всяку вартість.

Щойно упадок турецької могутності в XVIII. і XIX. столітті почав поволі змінювати відносини на користь середземноморських держав. Питання спадщини по Туреччині творило ядро т. н. орієнтального питання¹⁾. Воно займало протягом XIX. століття всіх політиків Європи й спричинило кілька кривавих воєн. Також в останній війні відграло східне питання величезну роль.

Я вже вище зазначував, що точка тяжкості всієї орієнтальної квестії лежить на Україні, тут додаю, що не тільки з політично-географічних, але й із лучбово-географічних причин.

Завдяки опанованню України добула собі Росія випадове становище, яким вона трьом великим давнім шляхам з Європи на Схід постійно загрожує, ба й їх почасти опановує. Як довго Середземне море було

¹⁾ F. v. Hagen. Geschichte der orientalischen Frage. Frankfurt, 1871. — Bamberg. Geschichte der orientalischen Angelegenheit. Berlin, 1889. — Hilty. Die orientalische Frage. Bern, 1896. — Driault. La question d'Orient. Paris, 1901. — Cahuet. La question d'Orient dans l'histoire contemporaine. Paris, 1906. — F. Ratzel. Die orientalischen Fragen („Kleine Schriften“, Bd. II). München, 1906.

тільки сліпою вулицею й світова лучба була переважно океанічною, так довго ця обставина не була ще така прикра.

Пробиття Суеської перешийки 1869. р. одним махом безмірно збільшило значіння Середземного моря й усіх його частей для світової лучби. Тепер Середземне море стало знов одним із найважніщих шляхів світової лучби. Через нього веде найкоротша морська дорога з Європи до Східної Індії, Китаю, Австралії. Англія, Франція, Італія, Греція й інші балканські держави є звязані дуже важними життєвими питаннями з цею світовою дорогою світової лучби й торгівлі. Не дивниця, що швидко ростуча в силу Німеччина і слідкуюча за своїми старими планами Росія почали й собі стреміти до впливу, ба й панування на Середземному морі й Суеському каналі.

Як я це вже виказав в політично-географічній частині цієї книжечки, зверталася експансійна політика так Росії, як і Німеччини на черен Передньої Азії, на поміст народів: Ніль-Кавказ-Перська затока. Тут переходить в себе Європа, Азія й Африка, тут лучать і перехрещуються великі шляхи лучби минувшини, теперішности й будуччини. Рошер, Родбертус, Ляссаль, Ліст, Зіменс, Мольтке й

у останнє дуже виразно Дікс¹⁾ звернули увагу німецьких кругів на велике політичне, економічне й лучбове значіння цього помосту народів.

Це значіння полягає однак не тільки на тім, що тут середземноморська лучба переходить у жмут давніх історичних шляхів лучби з Орієнтом, не тільки тому, що тудою переходить модерний Суеський канал. Теперішність і найблища будуччина бачать, як тут у черені Старого Світу сходяться багато всіляких лучбових ліній у велитенський сніп і потім знов розходяться на всі сторони світа. По цьому просторі й у його безпосередньому сусідстві переходять: 1) найкоротший морський шлях: Англія – Середземне море – Суес – Індія – Австралія, згл. Китай, 2) майбутній водяний шлях: Англія – Чорне море – Маничський канал – Каспій – Північний Іран і Туран, 3) майбутні сухопутні шляхи: Нігерія – Каїро, Кең – Каїро, Каїро – Багдад – Дельгі – Сінгапур, 4) найкоротший можливий сухопутній шлях з Англії до Індії через Україну й Іран, 5) найкоротша морська дорога з Франції (Марсей) до Індокитаю й Мадагаскару, 6) сухопутній шлях з французької Африки до Сирії, 7) морський шлях Італії до

---

1) „Geographische Zeitschrift“, XVI, 1910, стор. 362 дд.

Лєванти, Еритреї й Сомалі, 8) німецькі лучбові проєкти Берлін-Багдад (Індія) й Ельба - рівник (Берлін - Царгород - Сирія - землі над Нілем - Східна Аффрика), 8) російські лучбові можливости: Москва - Іскендерун - Єрусалим, Москва - Перська затока, Москва - Персія - Індія і т. и., і т. и.

Світова лучба ходила в останніх чотирьох століттях переважно морськими шляхами. Великі торговельні й колоніяльні держави нових часів: Португалія, Еспанія, Голяндія, Франція й перед усього Великобританія, старалися завсіди забезпечити собі головні шляхи морської лучби. Великі війни велися за ці шляхи, можна сміло сказати, що всі війни нових віків, у котрих ходило о дійсно великі речі, були ведені саме за панування на морських шляхах світової лучби!

Великий світово-історичний процес європеїзації землі почався й зріс до нинішнього ступня саме на морських шляхах. Слідкуючи за ними, обсадили європейські народи два, зглядно, три цілі континенти своїми „дочерніми“ народами (Австралію й обидві Америки), четвертий континент захопили сливе цілком під свою владу і тільки Азія зі своєю великою проблемою жовтої раси ще не цілком кориться волі Європейців.

Цей цілий розвиток ішов по морських шляхах. Від берегів моря перлися Євро-

пейці в нутро інших частей світа. Ще й до нині переважають шляхи морської лучби над сухопутними шляхами, під оглядом політичної й економічної вартности.

Через винайдення залізниць й щораз ростуче примінення електричних і експлозівних моторів, до середників лучби приготавлиється вже від десятиліть перелім у світовій системі лучби. В останніх часах почали поруч океанічних і літоральних виступати на перше місце трансконтинентальні тенденції світової лучби. Вже виразно видно, як усюди стараються народи получить противположні береги континентів вартісними сухопутними й внутрішньоводяними шляхами і тим способом відчинити світовій лучбі нутра континентів¹⁾. Північні Американці ступили перші на цей ступінь розвитку, ведучи свої паціфічні залізниці.

У Східній Європі й у Орієнті появляються трансконтинентальні тенденції вже від сірої старинности. Сухопутні маси так виразно континентальної Евразії піддавали від найдавніших часів такі тенденції світовим державам Асирійців, Персів, Македонців, Арабів, Монголів. Трансконтинентальною була

---

¹⁾ Диви: R. Hennig. Bahnen des Weltverkehrs. Leipzig, 1909.

також експанзія російської держави. Цей знаменна річ, що перші Москалі пішли слідами північних Американців, побудували трансконтинентальну сибірську залізницю й початки залізничних ліній, що мали сполучити побічні моря Атлантийського океану з Індійським океаном. Теперішні проєкти: Кеп-Каїро, Каїро-Індія, Берлін-Багдад, це нічого іншого, як різні вислови одної думки — трансконтинентальної лучбової тенденції.

Світова лучба має дивний наклін: вертати не раз по вікових перервах до своїх давніх шляхів. Коли трансконтинентальна тенденція лучби в Східній Європі й в Орієнті прийме реальні форми, мусять старі сухопутні шляхи з Європи через Передню Азію до Індії й Китаю знов віджити й без сумніву знов дійти до великого значіння. Вони ж дають найкоротшу сполуку поміж двома найважливішими й найгустіше заселеними областями нашої планети: Європою й монсуновими краями Азії.

Ця обставина є справою найбільшої ваги для всіх держав і економічних областей Європи. Тут іде річ про старезну систему головних шляхів світової лучби, що довга на тисячі кілометрів, що служила людям уже кілька тисячліть, і тягнеться

дугою приблизно в західно-східному напрямкові й при частковім уживанню морських рукавів великої лімної полоси землі, проходить крізь сухопутні маси Старого Світу. Ця система зложена з морських і сухопутніх шляхів. Є цілком природно виключене, щоби в будуччині сухопутні шляхи взяли абсолютно верх над морськими, так, як це було деколи в старинности й середньовіччі. Однак попри себе будуть могли й мусітимуть існувати й одні й другі. Морські шляхи для масового, дешевого й важкого добра, сухопутні для почти, коштовніщих, а легких посилок і особової лучби...

Відбудовання цієї прастарої, а zarazом так важної для будуччини лучбової системи, є для всіх держав Європи, перед усім же для Англії, Франції й Італії, з усіма середземноморськими державами безмірно важне. Для цілої цієї системи держав є згадана система шляхів головною життєвою артерією, панування над нею, це питання життя й смерти всіх заінтересованих у цих сторонах великих держав. Всі тенденції захопити й перервати цю рівнобіжникову систему лучби від півночі, головно в вузловій точці, (Кавказ-Ніль-Перська затока) є для західно-європейського й середземноморського гурту держав нечувано небезпечні так з економічного, як із політичного боку.

Зосібна для Англії булоб таке перервання просто катастрофою.

Російські експанзійні й лучбові тенденції порухуються на загал у приблизно полудениковім напрямі й перетинають згідну рівнобіжникову систему шляхів менше, або більше прямовисно. Те саме роблять німецькі плани Берлін-Багдад і Ельба-рівник. Суперечність лучбових інтересів західних і середземноморських держав з одної, Німеччини з другої сторони була мабуть найважливішою причиною світової війни. Можна сливе напевно прийняти, що Росія також тому прилучилася до Антанти, щоби зробити на довгі часи нешкідливим прикрого німецького конкурента в північно-полудневій лучбовій і політичній експанзії.

Світова війна вирішена покищо в користь західно-європейських і середземноморських держав. Німецька небезпека для англійських експанзійних планів в Передній Азії й індійсько-океанських землях на позір відсунена в дальшу будуччину, так само російська небезпека в Персії й Індії. Треба однак дуже сумніватись чи довго потриває цей так корисний для західно-європейських держав стан. Не знать чи його тривок буде бодай так довгий, щоби можна було побудувати одну магістралю

цеї рівнобіжникової лучбової системи в Передній Азії...

Якуж ролю відіграє в цій суперечности змагань, у цій боротьбі за головну систему світової лучби в будучині — Україна?

Україна є наслідком свого географічного положення одною з найважливіших ключевих точок цеї великої східно-західної системи водяних і сухопутних шляхів. Усі ці шляхи є під посереднім, чи навіть безпосереднім впливом України. Від долі України залежатиме, як випаде боротьба за цю велику лучбову систему поміж західними й середземноморськими державами з одного боку, а Росією (евентуально при певних умовах і Німеччиною) з другого боку. Коли великі держави світу розв'яжуть українську справу на некористь українського народу, результат цеї велетенської будучої боротьби буде дуже сумнівний.

Які небезпеки грозять інтересам західних і середземноморських держав з боку Росії й Німеччини, я вже вище зазначив. Може бути, що ці небезпеки, беручи під увагу наведені там же аргументи, є не такі вже великі, як здавалосяб декому, однак їх оцінка, як вище сказано, не може бути точно переведена. Колиж знов Україна буде поділена поміж сусідні держави, небезпека від Півночі для черену Передньої Азії буде може ще більша.

Політично зворохоблені краї завсіди мусять бути дуже небезпечні для сусідніх важних лучбових областей. Прилучені до Польщі чи Румунії частини українського народу без сумніву станулиб, як один муж, по стороні Росії, на випадок якого-небудь заколоту в Східній Європі. Ця прилука дає Українцям бодай національне зєдинення й обмежує національну визвольну боротьбу на один тільки фронт. Така орієнтація українського загалу на Росію моглаб дуже легко припасти саме на цю хвилю, коли німецько-російський блок завдавав би наконечний удар східно-західній лучбовій системі.

Утворення великої української держави над Чорним і Каспійським морем, від Карпат по Кавказ, нівечить на все наміри російського імперіялізму опанувати цю переважну лучбову систему. Україна дуже заінтересована в цім, щоби світова лучба в цих околицях йшла рівнолежниковими шляхами. Змагання Росії чи Німеччини відвести лучбу в цих сторонах в південниковий напрямок є для України дуже шкідні.

Україна є передусім заінтересована в цім, щоб Середземне море, Суєський канал і морський шлях до Індії лишалися в руках західних і середземноморських держав. Тільки тоді матиме Україна на Півдні кріпку опору й забезпечення тилу супроти

північного колосу, що постійно загрожуватиме її існуванню. Не маючи добрих границь від Півночі, Україна муситиме (як уже вище сказано) опиратись на своє морське побережжя й на держави, котрі пануватимуть на Середземному морі. По утворенню української національної держави може Росія тільки тоді приступати до своїх експанзійних планів на Сході, коли здавить Україну. Тому-то Великобританія, Франція, Італія й усі держави, яким залежить на східно-західній лучбовій системі найдуть в Україні завсіди природного союзника.

Його не можна буде легковажити. Українці дають досконалий людський матеріал для війська й мають блискучі воєнні традиції. Українська держава в етнографічних границях могла б в разі потреби виставити поверх п'ятиміліонову армію. Ця армія потребує тільки боронити рідного краю, щоб заразом успішно захистити також Середземне море, Суеський канал і шлях до Індії. Вже само існування кріпкої української держави над Чорним і Каспійським морем зможе відстрашити Росію від імперіалістичних експанзій у південному напрямі.

Ці спільні інтереси України та західних і середземноморських держав, дотичні вдержання й розвитку східно-західних світових шляхів є привязані не тільки до

противенства поміж Україною та Росією. Вони лежать перш усього на чисто економічному ґрунті. Тільки тоді, коли згадані держави панують на Середземному морі, може розвинутися мореплавство України. Дотепер воно було незначне. Загальна тонажа виносила в 1912. р. для Одеси 6,7, Новоросійська 4,1, Миколаїва 2,6, Таганрогу 2,9 неторегістрових тонів, значить для всіх цих пристаней разом менше, як одного Марсея чи Кардіфа. Мореплавство України не зможе розвинутися ніколи як слід, коли вона буде прилучена до якої-небудь північної держави. Тільки в злучі з західними державами й зі світовими шляхами лучби рівнолежникового напрямку могтиме надійно зрости морське значіння України.

Збудування самостійної української держави дає також великі можливості загального розвитку середземноморського мореплавства. Бо: 1) тільки тоді зможуть пристані України розвинутися в визначні лучбові центри, 2) тільки тоді буде можливе здійснення давно повзятого пляну сполуки Чорного моря з Каспієм мореплавним каналом¹⁾. Борозда Манича дає цьому кана-

---

¹⁾ Диви дотичні розвідки Бера, Бергштрассера й Костенкова в „Petermanns Mitteilungen“, 1859, 1861, 1862.

лові легкий шлях, кошти будови каналу були би при малій відпорности геологічного підложжя, при істнуванні природної борозди терену маничської біфуркації й при її невеликій безпоглядній висоті дуже незначні. По таким прокопанню кавказького істму моглиб морські кораблі з цілого широкого світу допливати в Каспій, до серця Передньої Азії. Про величезні користи такого каналу для відчинення Передньої Азії не треба тут тратити багато слів.

Також друге дуже важне поширення середземноморських світових шляхів можливе до подумання, також тільки по повстанні самостійної української держави, зглядно балтійсько-понтійської федерації. Думаємо тут про мореплавний канал Двина—Дніпро, який міг би бути доступний бодай для менших морських кораблів. Він давав би їм доступ безпосередньо з Балтійського моря в Чорне море, зглядно (через Манич) у Каспій, без окружування цілої Європи. Західно-європейські консорції вже декілька разів випрацьовували дотичні пляни й предкладали їх російському урядові — безуспішно¹⁾.

---

¹⁾ Про справу цього каналу є (крім інших) велика монографія О. л. Р у с о в а — мені, на жаль, недоступна.

Хто обізнаний бодай поверховно з морфологією й потамологією Східної Європи, зрозуміє, що цей плян є для нинішньої техніки дуже легкий до виконання і по утворенню української держави, зглядно балтійсько-понтійської федерації, дає морським державам Європи величезні користи. Побічний канал Самара-Донець був би найкоротшим полученням понтійсько-балтійського каналу з понтійсько-каспійським і причинивсяб незмірно до кращої експлоатації мінеральних скарбів Донеччини.

Як бачимо — утворення української національної держави мало би велике значіння для світових шляхів морської лучби.

Таке саме, а може ще й більше значіння мусилаб мати самостійність України для сухопутніх шляхів з Європи до Індії й Китаю.

Дотепер підлягав цілий жмут цих шляхів непереможному впливові російської імперії й її велитенської сухопутньої армії. Колиб ця імперія мала бути знов відбудована, вона знову нестерпним тягаром заважить на цих сухопутніх шляхах, саме в згаданім черені Передньої Азії.

По позитивнім рішенню української справи, новоутворена українська держава, саме своєю територією захистить, як найкраще, цілу західно-східну лучбову систему

перед усяким посягненням на неї від Півночі. Мало того — по утворенню української держави в етнографічних границях будуть західні держави Європи мати спромогу побудувати великі нові шляхи, саме в цій західно-східній системі.

Ці нові лінії можуть і мусять переходити впродовж України і використовувати її вигідне лучбове географічне положення. Дуже допоможе їм рівнинність і легка проходимість нашої батьківщини з її значною сіткою сплавних вод.

Дотепер находилися всі шляхи лучби на Україні в дуже лихій стані. Я схарактеризував цей стан ще перед війною¹⁾ доволі досадно. Водяні шляхи є цілком занедбані, морські пристані переважно також. Моцених доріг менше, як у маленькій Бельгії, залізниця випадає мало що більше, як півтретя кілометра на 100 кв.км. простору! Всі магістралі стремлять до Москви, тільки один Львів є самотнім, сяк-так самостійним пунктом поза російсько-централістичною сіттю залізниць України. Ця сіть допускає до доцільного й надійного розвитку української внутрішньої лучби й цілком не узглядноє лучбових інтересів держав Середньої й Західної Європи.

---

¹⁾ Коротка Географія України, т. II, Львів, 1914, стор. 177 дд.

Такі то є наслідки вікового чужинецького панування на Україні! Коли воно й на далі удержиться, остануть величезні лучбові можливості України ще довго невикористаними. На шкоду не тільки Україні, але й світової лучби. Тільки утворення самостійної української держави може принести світовій лучбі використання всіх лучбових цінностей, які дає Україна. Тоді треба буде перебудувати цілу лучбову систему цього краю. Однак, якіж користи дасть Західній Європі саме ця перебудова, й які прийдуть при використанні нових цих шляхів!

Коли получимо Лондон, столицю Великобританії, з Дельгі, столицею індійської імперії, найкоротшою можливою лінією, ортодроною (куснем „великого“ кола на поверхні земної кулі), побачимо, що ця найкоротша лінія між Англією та Індією переходить впродовж усієї України. З цілої довжини цієї лінії (6800 км.) припадає майже третина (2000 км.) на українську територію (Литовське Берестя – устя Куми в Каспій).

Ця обставина важна не тільки для воздушної лучби. Вона важна й для залізниці. Бож знаємо, що при нинішнім стані інженерської техніки сухопутня лучба шукає за можливо простолінійними сполуками,

не боячись великих теренових труднощів і сполучених із ними коштів.

Ортодрома Лондон-Дельгі проходить попри слідувачі важні точки: Лондон, Амстердам, Берлін, Варшаву, Берестя, Київ, Харків, Каспійський беріг, поміж устями Куми й Волги, півострів Мангишляк, Хіву, Кабуль, Пішауер, Лягор, Дельгі. В дотеперішній залізничній сіті Європи вже існують залізничні лінії, котрі злучені разом і розбудовані, як далекоїздрні залізниці, можуть творити початковий кусень, цієї будучої найкоротшої сполуки Англії з Індією. В Азії й на Україні треба би щойно добудувати відповідні кусні траси. При нинішній пересічній скорості залізниць (1300 км. в 24 годин.), моглиб посилки й пасажири переїздити з Лондону до Дельгі в приблизно 5 днях.

Ця лінія, хоча з усіх найкоротша й для України найкорисніша, має однак для Англії, що тут може найбільше заінтересована, деякі хиби. Значні частини цієї лінії лежать на територіях держав, яких політика мабуть усе йтиме на розріз із англійською (Німеччина, Росія). Ці держави моглиб при деяких обставинах мати з такої траси більше користи, як Англія. Для Франції й Італії була би ця траса не вигідна. До того приходить ще перешкода Каспійського моря, яку требаб

обійти, бо траєкт не був би легкий ні надійний.

Маючи це на увазі булиб потрібні зміни траси, зглядно кілька рівнобіжних ліній залізничних, котрі могли би разом перейняти поштову й пасажирську лучбу поміж Европою та Індією. Ось приміри таких ліній:

1) Остенд-Брюсель-Франкфурт-Прага-Краків-Перемишль-Львів-Катеринослав-Ростів-Баку-Решт-долина Сефідруду-Тегеран-Герат і звідси, або через Кабуль до Пішауер (трудна верховинська залізниця), або через Сеїстан до Кветта.

2) Бульон-Париж-Ліон-Мон Сені-Торіно-Міляно-Терст-Београд-Букарешт-Одеса-Херсон-Керч-Новоросійськ-Батум-Джувльфа-Тебріс-Гамадан-Ісфаган-Йезд-Керман-Белючістанські залізниці. Важне булоб також відгалуження цієї лінії: Београд-Софія-Царгород-Адана-Багдад—побережна лінія над Перською затокою й Арабським морем до Каррачі.

Дотепер доходили поштові посилки й пасажири з Лондону аж по 14 днях і то до Бомбею, з того 2 дні на сухопутній дорозі до Бріндізі, 12 днів на пароплавах через Суеський канал. По вибудуванню навіть цих довших залізничних трансконтинентальних ліній, ця подорож скоротиться до 6 день!

Кожен, що прочитає ці стрічки й візьме до рук карту світової лучби, зрозуміє, що таке проведення й удержання цих сухопутніх шляхів до Індії, як також забезпечення Середземного моря й Суеського каналу на всі часи від посягань з Півночі, є цілком неможливе без утворення могутньої української держави в етнографічних границях!

ПОКАЖЧИК.

(Зладжений Видавництвом „Українське Слово“.)

Абікур 199

Авари 17, 19

Австралія 197, 216, 222,
239, 240, 241

Австро-Угорщина 8, 36,
43, 53, 59, 61, 83, 84,
88, 92, 93, 94, 95, 96,
102, 103, 104, 109, 118,
120, 125, 130, 132, 144,
145, 169, 173, 174, 182,
184, 187, 189, 193, 195,
204, 208, 209, 214, 221,
225, 226, 230; Австрія,
як держава автоном-
них народів 93; А. ні-
мецька 64, 145; Ав-
стрійці 84, 120, 122,
189; а. „іреденти“
104; а. гранична по-
літика в Україні 61;
ав.-польська екон. по-
літика на Укр. 227,
232; а. панування 211;
а. Українці 116

17 Рудницький, Українська справа.

**аграрна реформа на
Україні** 219, 222

Адана 255

Адрія 146, 196; Адрій-
ське море 32

Азербейджан 134

Азівське море див.
Озівське море

Азія 8, 21, 22, 28, 52,
157, 172, 234, 241, 244,
245, 254; А. Мала 152,
154, 155, 196, 201, 202,
204, 235; А. Передня
13, 15, 16, 29, 66, 72,
141, 143, 151, 152, 153,
154, 158, 160, 170, 181,
183, 188, 189, 202, 203,
204, 205, 235, 236, 239,
243, 245, 246, 250, 251;
А. Південна 236; А.
Середня 13, 17, 22, 158,
160, 162, 163, 173, 235;
А. Східна 236; А. Ту-
рецька 182; а. кочови-
ки, див. кочовики.

Аверман 23, 150
Аляни 17
Альпи 64
Америка 102, 214, 216, 241; А. Північна 25, 40; А. визвольна боротьба проти Англії 26; А. відкриття 237; а. колонії 25; Американці Північні 242, 243
Амстердам 254
Аму-Дарія 163
Амурська область 151
Анапа 153
Англія 26, 31, 42, 72, 73, 78, 149, 150, 155, 158, 159, 162, 173, 178, 181, 182, 184, 191, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 213, 214, 232, 233, 237, 239, 240, 244, 253, 254; а. експанзія в Перед. Азії 245; А. політично-географ. інтереси до українського питання 203; англ. капітал 230; а.-індійська колоніальна держава 161; Англосакси 185
Андрусівський мир 100, 140, 141^м
Антапта 85, 105, 108, 121, 122, 187, 189, 245; А. проти нац. принципу на Сході 106—108

Анти 10
Антонович В. 21
Араби 87, 242; Арабія 152, 202, 235; А. Східна й Нутрішна 202; а. море 157, 159, 170, 255; а. питання 201, 202; а.-перські культ. впливи 29
Аргентина 29, 214, 222
Ардаган 153
армія укр. 79, 120, 248
Асирійці 87, 242
Астрахань 100, 140
Атлантийський океан 24, 31, 32, 197, 237, 243
Афганістан 159, 204, 235; Афганці 160
Африка 23, 24, 183, 199, 200, 239, 240; А. південна 197; А. східна 199—200, 201, 241; півд. і східно-афр. колонії 199
Ахалзих 153

бавовна на Укр. 228
Багдад 240, 241, 243, 245, 255; б. залізниця 182
Багрейн 201
Баку 153, 255
Балкан 49, 142, 182, 204; балканські держави 142, 154, 184, 239; б. землі 13, 50; б. пів-

- острів 146, 183; б. політика Росії і Австрії 145
- Балки** 212
- Балтія** 137; балтійські землі 140; б. море 32, 37, 71, 137, 148, 149, 181, 250; б. побережжя Росії 149; б. пристані 32, 231; балт.-понтійська федерація 137, 194, 250, 251
- Басутів земля** 199
- Батум** 153, 255
- Башкіри** 97
- Белочістан** 201; б. залізниця 255
- Бельгія** 88, 215, 216, 252; бельг. капітал 230
- Бенадір** 200
- Бендер-Аббає** 157, 159
- Београд** 255
- Бер** 249
- Берлінгтрассер** 249
- Бердянськ** 150
- Берендія** 17
- Берестя (Литовське)** 253, 254; берестейський мир 178
- Берлін-Багдад** 184, 188, 241, 243, 245; Б.-Єгипет-рівникова Африка 188; Берлін-Нутрішна Африк 184; берлінська займа 74
- Бесарабія** 34, 35, 54, 100, 130, 131, 132, 133
- Бечаснов** 96
- Бечуанів земля** 199
- бжільництво** укр. 223, 234, 235
- Біла Русь** 13, 39, 44, 45, 55, 90, 100, 118, 124, 134, 135, 137, 192; Білорусини 89, 91, 95, 97, 123, 138, 165, 192; білоруське питання 85; б. територія 99
- Бірджап** 159
- Бісмарк** 182, 205
- Бог** 22, 70
- Болгари** 97, 173; Болгарія 29, 84, 145, 154
- болота** укр. 54, 55
- большевизм** 167
- Бомбей** 255
- Боплян** 213
- Борислав** 225
- Боспорянська держава** 15, 16, 236; Босфор 50
- Боцантіган** 183
- Бразилія** 29
- Бритійська держава** 99, див. Англія й Великобританія
- Бріндізі** 255
- бронзова доба** 234
- Брюсель** 255
- Буг** 71

Будова поземелля Укра-
їни 63—67

Бунарешт 255

Буковина 35, 53, 60, 130,
131, 132, 142, 211

Бульон 255

Бури 199

буряки цукрові 221

Бурян граф 117

Буряти 98

Бухара 160

Бушірі 23

Валони 88

Вангваня 24

Ванямвези 24

Ванпеус 6

Варшава 254

Варяги 68

Васко де Гама 237

ввіз укр. 229—230

Вейденбавм 153

велика війна 1914—1920
86

велика земельна влас-
ність на Укр. 217,
218—220

велика укр. держава див.
укр. національ-
на держава

„Великоавстрія” 93

Великобританія 99, 178,
181, 185, 197, 198, 200,
202, 203, 205, 241, 248,

253; В. і укр. справа
196—205

великопростірність 20,
31

Великоросія 45; Велико-
руси 97, 98, 138, 139:
див. ще Москов-
щина

Великорумунія 130, 131,
132; в. держава 129—
133

Венеція 237

Венр 71

верховини укр. 64

Верховинці 64

„весна народів” (1848)
93

вивіз укр. 68, 230

Византія 31; Византіїці
65; в. держава 22, 69;
в. кесарі 49; в. впливи
30

винародовлення укр. на-
роду 114—115; вигу-
блювання укр. нар. 49
(Росією), 114—115,
119—122 (Польщею);
винищування україн.
культури Поляками
43, 118 і д.

Висла 71, 88

Вислок 39

Вишневецький 91

вівці укр. 222

віденська зима 74

„вікно в Європу“ 148
Вільгельм II 182
Вірменія 50, 100, 134,
136, 152, 153, 189, 202;
Вірмени 97, 165; в.
питання 155
Вірний 160
Воблій 209
Вовк Хв. 14
вовна укр. 222, 228
водні дороги укр. 69, 72,
249—251
Волга 236, 254
Волинь 107, 121, 124,
192, 226
Вороніжчина 54
вояк укр. 235
Вотяки 97
вугіль 68, 224, 230

Габебурги 141, 145; г.
землі 92
Галич 20
Галичина 36, 39, 53, 59,
60, 65, 107, 116, 120,
122, 124, 125, 127, 136,
142, 192, 211, 223, 225,
226, 232; в світовій
війні 120—121; експан-
зія 36; землі над Висло-
ком 39; „коронний
край“ 59; нафта 225;
гал. Піємонт 61; русо-
фільство в Г. 116

Галицько - володимир -
ська держава 34, 39,
65, 70, 77
Галлер 107, 121
Гамадан 255
Гаммерфест 74
геґлівська філософія 86
гелсенський світ 15—16
Гельголанд 181
Гептяри 97
Герат 160, 255
Геріруд 160
Гетьманщина 26, 41, 47,
58, 69; нова 136; геть-
манська держава 46,
74, 75
гірництво Укр. 68, 221
глина гончарська 226
Голяндія 198, 215, 237,
241
гончарство 226
горальництво 229
гори укр. 55; їх політ.-
геогр. значіння 64—66
городництво 221
господарство рабункове,
грабіжна господарка
211
границі України, їх вар-
тість 54 і д.; на заході
37—44; політично-гео-
графіч. значіння 52—
62; історичні гр. 55;
кавказька 54; карпат-
ська 54; „наукові гра-

ниці“ 59; південні 54; південно-західні 13, 34—37; південно-східні 13, 56—58; на півночі 13, 55; на Поліссю 54; „політичні границі“ 53; етнографічна польсько-укр. 37; румунсько-укр. 34—35, 37; степова старої Київської держави 57—58; політична степова 56, диви ще с у с і д и; на Сході 13, 58
границна політика Укр. 61, 62; гр. укріплення 58, 78
Греки 97 в Росії; Греція 145, 146, 211, 216, 239, 262; збіжжя з України 66; грецька колонізація Півн. побережжя Чорного моря 15, 234, 236
Грузини 165; грузинське питання 85; Грузія 134, 153
Грушевський М. 18, 21, 23, 25, 43
Гуни 16, 17
Гуситські війни 89
густота заселення Укр. 28

Газик 159
гельська мова 99
Генуя 237
географія України 13 і д., 20, 49, 55, 57, 63—67, 69—74, 75—79; геогр. положення Укр. 13 і д.; політична геогр. в пристосованню до укр. справи 5—12; політ.-геогр. значіння положення Укр. 13—81
геологія України 66—67
Гібральтар 150
Гілян 156
Готи 16, 65
графіт 226
Гріква 199
гулістанський мир з Персією 153, 156
Дакія 16, 149, 216
Далматія 146
Данилевський 175
Данці 84; данська область 179
Дарданели 50, 142, 150, 155
Дарей 14, 15
Двина 250
Дельгі 240, 253, 254
Денікін 107, 167
Дербент 153
державно-творчі здібності Українців 81

Джаек 251
Джингіхан 20, 57
Джонстон Г. 201
Джюльфа 255
Дзінкевич 209
Директорія 219
Діке 240
Дні 71, 75, 136, 236
Дніпро 22, 58, 69, 70, 226, 236, 250; **Дніпрова система** 231
Дністер 22, 70, 71, 128; **Дністровий яр** 59, 132
Добруджа 130, 131
домашній промисел укр. селянства 227
Донець 251; **Донеччина** 226, 251; **мінеральні скарби** 251; **Донська республіка** 134, 135; **Донські козаки** 14; **Донщина** 47, 54
дороги див. шляхи
дріб 222, 223
дрова 211
Дунай 22, 34, 144; **Дунайські гірла** 10, 17

Евпаторія 150
Евразія 242
Европа 8, 11, 14, 15, 19, 21, 52, 59, 69, 81, 82, 93, 109, 111, 121, 143, 149, 173, 177, 191, 207, 213, 216, 221, 222, 227,

234, 235, 236, 237, 238, 239, 243, 244, 250, 251, 252, 255; **західна** 8, 12, 19, 43, 50, 53, 59, 72, 85, 101, 102, 103, 127, 162, 213, 214, 216, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 227, 229, 233, 234, 252, 253; **південна** 29, 94; **південний схід** 4, 13, 115, 152; **середня** 8, 13, 19, 53, 60, 70, 83, 84, 94, 102, 105, 118, 139, 144, 147, 169, 183, 213, 214, 218, 221, 223, 224, 227, 229, 234, 252; **східна** 8, 37, 41, 42, 50, 54, 55, 59, 60, 63, 66, 73, 82, 91, 106, 107, 112, 117, 118, 122, 125, 127, 129, 134, 139, 140, 142, 144, 152, 169, 177, 187, 194, 195, 233, 234, 235, 242, 243, 247, 251; **східної Е.** **західні й південні окраїни** 134; **Европейці** 180, 241

Евфрат 183

Егейське море 145, 196

Еден 150, 201

економічні відносини Укр. 208—234; **ек. політика австрійсько-російська** 227, 232; **ек.**

- політика Росії 228, 232, 233
- експансія** політична великих держав 49, 50; італійська 146; Київської держави 30; Орієнту 14; російська див. Росія; Угорщини 36; України 10, 54, 70, 190
- Ельба** 241, 245; Е.-рівник 184
- Ельзае-Лотарингія** 131
- Еривань** 153, 156
- Ерїтрея** 200, 241
- Ерманаріх** 16
- Еспанія** 191, 198, 237, 241
- Ести** 97; Естонія 134, 135, 137; Естонці 165; е. питання 85; е. територія 99
- етнографічні межі** суц. укр. території 27, 37, 53, 54, 55—62, 66, 216; укр.-рум. 34, 35, 37; укр.-польські 37
- Египет** 152, 156, 169, 183, 184, 188, 189, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 234, 235
- Ейськ** 150
- Брусалим** 241
- Жиди** 40, 97, 98, 124
- Жмудини** 97
- Жовківський** 91
- Зайсан** 160
- Закавказзя** 152
- Закарпаття** 53, 142, 211
- Закаспія** 160, 170
- Залський** 91
- залізниці** 252; зал. політика Росії 252
- залізо** 68, 224; лите, коваче, крух 230; з. руда 224
- „заліські“ землі** 45
- Занзібар** 23
- Захід** 70, 177; західні держави 191
- Західно - український уряд** 219
- збіжжя** укр. 213, 214, 230, 231; продукція 214, 218; торгівля, вивіз 214—215; „російське“ зб. 213
- Збруч** 59, 121
- звіринний світ** України 74—79, 212, 213
- „Зелений Клим“** 29, 151, 196
- земельне питання** на Україні 217—221
- З'єднані Держави** Півн. Америки 26, 29, 196,

214, 222, 225; і укр.
справа 196
Зиране 97
Зіменс 239
Зулів земля 199
Зульф'кар 158

Іль (ріка) 160
Імеретія 153
Індія 22, 42, 50, 141, 156,
157, 161, 162, 163, 169,
170, 184, 188, 197, 198,
199, 201, 202, 203, 204,
205, 214, 222, 235, 236,
237, 239, 240, 241, 243,
245, 247, 248, 251, 253,
254, 255, 256; Індій-
ський океан 24, 151,
185, 197, 198, 200, 201,
203, 204, 243, 245; інд.
племена Півн. Аме-
рики 40
Індокитай 240
Іран 152, 157, 235, 240;
західний 152; північ-
ний 240
Ірійська мова 99
Ірляндія 72
Ірредента Україн. 104,
116—117 (в Росії)
Іслям 182
Іскендерун 154, 155, 241
Історія України 18, 21—
27, 30, 34, 36, 38—48,
56—59, 66, 75, 78, 79,

90—91, 100, 119, 140—
141
Істрія 146
Ісфаган 158, 255
Італійці 88, 108 (в Ав-
стрії), 146, 195; іт.
експанзія 146; Італія
132, 145 146 178, 191,
195, 196, 199, 202, 211,
213, 214, 233, 237, 239,
240, 244, 248, 254; І. і
укр. питання 195—196
Ітль 236

Іезд 255
Йосип II 92

Кабардинці 97
Кабуль 254, 255
Кавказ 10, 13, 28, 66, 79,
99, 100, 142, 151, 152,
153, 154, 172, 203, 225,
226, 239, 244, 247; за-
хідний 211; північний
134; К.-Ніль-Перська
затока 152; кавказькі
держави 136; К. істм
151, 160, 170, 250; під-
гірря 27; полонини
222; хребет 140, 144
Казань 100, 140
Казимир Великий 38, 89
Каїро 240, 243
Калка 57
Калуш 226

кам'яна доба 234
Канада 29, 197, 214
каналі: Вільгельма 181;
к. Двина-Дніпро 250;
к. понтійсько-балтій-
ський 250; Самара-До-
нець 251; Чорне море-
Каспій 249 .
каолін 226
капіталістичні інвести-
ції на Укр. 230
Каракіргізи 98
Кардіф 249
Карелі 97
Карло VI 92
Карпати 64, 142, 144,
211, 225, 247; україн-
ські 65; карпатська
верховина 34, 37; к.
границя 142, 143; к.
полонини 222
Каррачі 255
Каре 153
Картвели 97
Каспій 10, 29, 32, 54, 79,
137, 154, 157, 163, 240,
247—250, 253, 254; к.
берег 254; каспійсько-
понтійський канал 251;
К. море 14, 26, 27,
30, 140, 156; к. степ 14
Каср-і-Шірін 158
Катерина II 156
Катерини пристань 148

Катеринослав 75, 255; Ка-
теринославщина 225
Катков 175
Кафа 23
Ках 158
Кветта 255
Кеп 200, 240, 243
Керман 255
Керч 150, 255
Київ 20, 22, 41, 44, 74,
75, 236, 254; Київщина
124, 226; Київська
державна 10, 21, 22, 31,
44, 45, 63, 65, 69, 70,
74, 75, 77, 79, 139, 236
Килікійський Тавр 183
Килія 150
Китай 22, 160, 214, 235,
236, 239, 240, 243, 251;
Китайці 111
Кишинів 75
Кімліки 17, 98
Кіммерійці 17
Кіргізкайсаки 97
Кіргізькі степи 160
Кірман 159
Кірхгофф 6
Кльєден 6
клімат України 72—75
Ковалевський П. 175
козаки запорізьські 154;
козацтво 25—27, 75,
79; козащина 42, 58
Козлов 23
Кокандське ханство 160

колопізаційний рух укр. народу 26—30, 40, 47, 61, 70, 76, 79, 154; колонії 54, 61
Колчак 107, 167
Конго держави 199
Конгресівка 100, 121, 228
копі 222
Конія 182
конопля 221, 228
Костенков 249
Костюшко 91
кочовики азійські 10, 27, 38, 55, 65, 236; набіги 18—19; прикмети 18; державні твори 20; наслідки сусідства к. для України 22, 25, 26
Краків 255; краківська зима 74
Крає 212
Красинський 91
Кривий Ріг 224
Крим 22, 42, 65, 100, 141; Кримці 57; Кримська війна 1853—1856 142, 160; к. гори 65; к. держава 42; к. орда 57
кріпацтво 40
Крістіянія 74
Кубань 10, 136, 151, 153; Кубанщина 225; Кубанська республіка 134, 136
Кульджа 160

Кума 253, 254
Кумики 97
Курди 97; Курдістан 155, 189
Курляндія 100
Куропаткін 161
Курськ 75; Курщина 54
Курян-Мурян 201

Латвія 135, 137; Латіші 97, 108, 137, 165; латишське питання 85; л. територія 99
Ледяне море 147, 148
Ленкорань 153
Лєванта 196, 204, 241
Литва 39, 45, 55, 56, 89, 90, 100, 114, 118, 134, 135, 137, 192; литовська держава 56, 113; литовсько-руська держава 44; польсько-лит. держава 56—58, 90; лит. панування 18, 44; лит. питання 85; лит. територія 99; Литовці 38, 63, 84, 89, 91, 95, 97, 123, 138, 165, 179, 192
Литвин Михайло 213
лихоліття воловецьке і печеніжське 18; див. татарське
Лібава 231
Лівобережжя 41, 46, 47

Limes 21
Ліон 255
ліс України 210—212;
ліс. полоса 20, 75, 76,
78
Ліет 84, 239
Лондон 253, 254, 255;
Л.-Дельгі 253, 254;
лондонська зима 74
Лопарі 98
лугова полоса України
57, 75, 76, 79
Люблинська унія 44
Лягор 254
Ляссаль 239
Львів 75, 252, 255
льон 221, 228

Магді 200
Мадагаскар 240
Мадяри 17, 36, 94, 127,
174; мадярські набіги
19, 120; м. панування
36; м.-польська друж-
ба 127; м.-п. коаліція
128
Мазена 152
Маєндеран 156
мак 221
Македонці 87, 242
малонпроєктність 28, 31,
78
Мальта 150
манган 226
Мангіншляк 160, 254

мандрівка народів 16
Манич 249, 250; манич-
ський канал 240
mare clausum 24, 154, 237
Марія Тереса 92
Маріюполь 150
марксистична доктрина
86
Марсей 240, 249
масло 222
Матабелів і Машонів
земля 199
мельництво 229
Мерв 160
Месопотамія 50, 152,
169, 184, 188 (західна),
201, 202, 204, 234
металургія укр. 228
Меттерніх 92
Миколаїв 150, 249
мід (торг.) 234, 235
мідь 226
Міляно 255
Мілюков 44, 58
Мінгрелія 153
мінеральні багатства
Укр. 68, 223—227;
сирівці 224—227
Мицкевич 91
Могамед Алі 199
Могамеданський Орієнт
23
мозаїкові нац. мішані
держави 87—105
Молдава 34, 141

молочарство 222
Мольтве 239
Момбаєи 23
Монголи 21, 87, 242;
монгольські напади 20,
111, 236
Моя Сені 255
Мордва 97
мореплаводство Укр. 249—
251; Чорноморське
прибережне 232; мор-
ські пристані 249, 252
Москалі 46, 47, 63, 71,
73, 74, 100, 112, 122,
139, 140, 141, 167, 173,
192, 219, 243; Москва
(ріка) 45; Москва 74,
89, 241, 252; М.-Бен-
дер-Аббас 188; М.-
Калькута 188; москов-
ське гноблення 11,
119; м. держава 20, 48,
77; м. національна
державна 170—171; м.
колоніальні землі 14;
м. екстермін. політика
проти Українців 49;
м. суспільність 48; фа-
брикати 230; фірми
231; м. централізм
230—233; Москов-
щина 13, 20, 41—42,
45—49, 50, 55, 68, 71,
72, 74, 91, 92, 99, 105,
112, 127, 134, 140, 141,

154, 178, 190, 220, 221,
222, 223, 228, 231;
вплив М. 47; М. й
Україна 48
мужицька посілість на
Україні 217—218
Мургаб 160
Мурманське побережжя
148; м. залізниця 148
мясо 222
Навман (Naumann) 84,
185
Наполєон I 199
Наполєон III 93, 193
населення України 41,
138
нафта Укр. 68, 225—226
Нахичевань 153, 156
національність, нація 83,
108—109; національна
державна 84, 87, 105;
нац. мішані держави
88, 105; нац. принцип
83—86, 93 (в Австрії),
106, 108 (у Чельєна);
нац. території 27, 84,
97—98
„недержавний“ народ
27
неославізм 174
Никополь 226
нищення лісів 211
Ништадський мир 100
Нігерія 240

Ніль 152, 183, 203, 239, 241, 244; Н.-Кавказ-Перська затока 239
Німан 38, 71
Німеччина 19, 31, 37, 43, 73, 78, 83, 84, 89, 95, 118, 123, 124, 125, 127, 128 132, 136, 144, 145-149, 169, 173, 174, 177, 191, 192, 193, 194, 199, 202, 204, 213, 214, 216, 222, 223, 233, 237, 239, 245, 246, 247, 254;
Німці 83, 84, 88 (у Швейцарії), 94—96 (в Австрії), 97 (в Росії), 122, 124 (в Польщі), 179, 189; нім.-англійський трактат 1914. р. 201; нова н.-англ. війна 204; н. держава 83; н. експанзія 37, 88, 169, 181, 182, 184, 186, 190, 239; н. економічна політика 179, 180, 185; н. ігноранція в укр. справах 186; „н. інтрига“ 177; н. колонізація 38, 180, 181, 188; н. колоністи в Саратовщині 98; Нім. море 181; нім. лицарський Орден 38; нім. річноканалова система 71; нім.-російський конгі-

нент. блок 188, 193, 204, 247; нім.-рос. союз 125, 187; н. торгівля 180; Н. і Україна 177—191; нім. хрестоносці 89
„Нова Македонія“ 116
Новоросійськ 150, 249, 255
Ногайці 97
Норденшельд 148
Нордкап-Багдад 184
Нубія 184

„обєднання“ Славян 174
Одеса 150, 232, 249, 255; одеська зима 74
Одра 88
Озів 141; Озівське море 26, 54
Ока 45
Окопи 59
окраїне положення України 14—16, 21 д., 27, 52
„окраїни“ 25, 136
Олександр I 156
Олександрів гай 163
олово 226
Опунт 59
Оранс (ріка) 199; Оранія (держава) 199
оренбурьсько-ташкентська залізниця 163
Орієнт 14, 15, 23, 142, 240, 242, 243; політич-

на експанзія на Україні 14; орієнт. питання 141, 142, 238
Осередні держави 84, 85, 178
Осетини 97; **Осетія** 153
Османи 22
Остенд 255
Острожський 91

Павло (цар) 156
Палестина 152, 156
Памір 160
Панджде 160
паніелямізм (Вільгельм II) 182
панлятинізм 173
панславізм 128, 173
пантевтонізм 173
Париж 200, 255
Парти 235
Передкавказзя 154
передмикенська культура 14
Перемишль 255
Переяславський договір 100, 140
Серікл 66
Серім 201
Пермаки 97
Перси 87, 242; **Персія** 22, 29, 50, 141, 153, 156, 157, 158, 159, 170, 184, 188, 202, 235, 241, 245; **перська держава**

15; **Перська затока** 152, 154, 157, 159, 169, 189, 203, 239, 241, 244, 255
Петербург 158, 230, 231
Петро Великий 140, 141, 147, 152, 156, 161, 230
Печеніги 17, 18, 20, 22
Пештіч 96
„Південна Росія“ 220
Північна війна за балт. землі 140
півфабрикати 228, 230
Підкавказзя 54, 211, 225
Підляшшя 39, 53, 107, 121, 192
Пішауер 254, 255
Плятер 90
податки з України 232—233
Поділля 39, 124, 222
Полісея 54, 107, 121, 124, 192, 211, 217
політика гранична Укр. 61, 62; **політика Зах. Європи про нац. питання Сходу** 85
політична географія 5—12, 13—81
Половці 17, 18, 20, 22
Полтавська губ. 212; **Полтавщина** 58
полювання 75
Поляки 28, 37, 38, 43, 45, 63, 84, 90, 91, 94—

95 (в Австрії), 97, 109, 112, 119, 121, 122, 126, 127, 140, 173, 175 (в Росії), 179 (в Нім.), 219; Польща 8, 13, 20, 37—44, 46, 47, 48, 55, 58, 59, 71, 78, 88—92, 95, 96, 99, 100 (поділи), 103, 104, 105, 107, 109, 112, 118—126, 127, 129, 136, 137, 138, 140, 141, 143, 192—194, 209, 223, 247; Польща велика 123; Укр. підпорою Польщі 126—127; польське гноблення 11, 112, 115, 116; п. держава 37, 39, 41, 88, 92; п. державна ідея 41; п. експансія 39, 41, 89, 90, 112, 122, 192; людність 90, 122, 124; п. колонізація 39, 40; п.-литовська держава 22, 56—58, 90; п. мозайкова держава 89—92, 95, 118, 119, 123, 124; п. панування 18, 40, 41, 118—123, 211; п. політика супроти Українців (полонізація) 45, 90, 91, 119—120; сусідство з Укр. 37—44

помічники укр. 40

понтійсько-балтійський канал 252

Португалія 198, 237, 241;
Португальці 237

посівна площа Укр. 216

посілість велика на Укр.
217, 218—220

поташ 211

Поті 153

потрійний союз 132

Поттгофф 84

православна віра 46, 166

Прага 255

праславянська єдність. 9

Праукраїнці 10

Приморська область 151

Пришть 71

приріет Укр. 111, 216

природні багатства Укр.
67—68

продукція сира Укр. 226
і д.; хлібна 218

промисл Укр. 66, 68,
227—230; артистичний
227; домашній 227;
текстильний 228, 229;
цукровий 229

Прусакі 38; **Пруси** 92;
Прусія 42

Прут 34, 70, 141

прядильні творява 221

птиця домашня 222, 223

„путь з Варяг в Греки“
69, 71

Радзивицкі 91
раса жовта 241
Рацель 6, 9, 10, 11, 178,
179
рейнська зв'язь 145
Решт 255
Рска 146
рибальство 75, 212—213
Римляни 16, 87; римська
державна 42
рівник 241, 245
ріки України 69—72
рінак 221
Родбертус 239
Родезія 199
Роде Сесіль 199
родючість укр. землі
66—68, 216
Ролле 40
Романовичі 77
Ромер 76, 124
Рорбах 144
Росія 8, 43, 49, 53, 59,
61, 69, 85, 86, 96—105,
108, 109, 117, 118, 122,
124, 125, 128, 129, 132,
133, 136, 137—175, 178,
179, 182, 184, 187, 188,
189, 190, 192, 193, 194,
195, 196, 197, 198, 202,
203, 204, 205, 208, 214,
222, 225, 226, 229, 230,
238, 239, 245, 246, 247,
248, 249, 254; Росіяне
156; рос.-англ. договір

18 Рудницький, Українська справа.

1907. р. 158; рос. большевизм 167; рос. держава (імперія) 42, 47, 49, 69, 92, 99, 100, 103, 104, 105, 107, 112, 132, 134, 139, 140, 143, 144, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 154, 159, 163, 165, 166, 170, 203, 209, 221, 223, 251; р. експанзивна політика 49, 139—141, 148—163, 166, 168, 169, 170, 172, 174, 184, 185, 190, 195, 196, 198, 205, 233, 239, 243, 245, 248; р. небезпека для Індії 162; р. лучба 32, 245—249; р. лондонські переговори в часі війни 155; Росія, як мозайкова держава 96—105; стремління до отвертого моря 147; Ледяного 147—148; Балтійського 148—149; Чорного 149—151; народи Росії в межах 1914. р. 96—100; рос. - німецький конт. блок 169; р.-н. союз 125, 187; єдина Р. в розумінню Заходу 101—103; р. Палестинське Товариство 155; р. панування 164, 211;

перські аспірації Р. 156; р. перський договір 1907. р. 202; податкова система 232, 233; Р.-Польща в майбутній нім.-фр. війні 193; р. революція 1917 186; розпад Р. 101; Р. панславистична 174—175; Совітська Р. 107; значіння посідання Укр. 144—170; Р. без Укр. 170—172; відбудова Р. на федеративних основах 103, 172; р. імперіал. централізм 166—168, 230—231 (в шляхах лучби), 233, 247; центрифугальні змагання народів 101; р.-японська війна 158, 162, 166

ростинний світ України
74—79

Ростиславичі 77

Ростів 150, 255

Рошер 239

ртуць 226

Рудницький Степан 4, 13, 207, 252

Румуни 34—35, 60, 94 (в Австрії), 97 (в Росії), 108; Р. як сусіди України 34—35; Румунія 13, 35, 109, 127—133,

143, 145, 154, 214, 247; румунська експанзія 34—35; р. імперіялізм 129—130

русифікація 112

Русов Ол. 250

русофільство в Гал. 116

садівництво 221

Сакси (в Рум.) 130

саксонські цісарі 37

Салядин 182

Самара 251

Самарканд 160

„самовизначення народів“ 110

Сангушки 91

Санігія 91

Саратівщина 98

Саркель 236

Сарти 98

Сассаніди 235

свині 222

Свята земля 156

Святий Аліяне 92

Севастопіль 150

Сеістан 157; 255

Секелі 130

селянство див. хліборобство

Семендер 236

Семигород 64

Серби 173; **Сербія** 195;

Сербо-Хорвати в Австрії 94, 108, 115

середньо-європейська
ідея 84
Середземне море 13, 15,
16, 31, 32, 50, 143, 150,
170, 195, 205, 235, 237,
238, 239, 240, 247, 248,
249, 256; с. басейн 50;
с. впливи 30; с. дер-
жави 147, 238, 246; с.
землі 127; с. сусідство
37
Серет 34, 70
Сефідруд 255
Сибір 28, 29; сибірська
залізниця 243
сир 222, 223
Сир-Дарія 160
сирівці Укр. 206, 233
Сирія 152, 154, 156, 182,
196, 202, 204, 234, 240,
241
сілі 68, 225—226; пота-
сові соли 226
Сінгапур 240
Січ Запоріжська 69
Скадовськ 150
скандинавські держави
148
Скити 17; ск. проходи 14
скотаретво України 75,
221—222
Славяне 46, 173—175;
Південні 146; шукають
опори в Росії 146
Слобідщина 47

Словаки 36, 94; Словач-
чина 36—37, 127—128
Словацький 91
Словінці (в Австрії) 94
Собієський 91
Сокотра 201
Сомалі 241
соняшник 221
Софія 255
соціалізм 86
срібло 226
сталь 224
Старий Світ 152, 185,
240, 244
Старо-українська дер-
жава 34, 56, 66, 78
статистика Польщі
1772. р. 90, Росії 96—
99, Укр. 111, 138; Рум.
131
степ України 20 (значін-
ня), 75, 78—79
Стокгольм 74
століття VIII до Хр. 17,
V до Хр. 17, II до
Хр. 15, II по Хр. 15,
IV по Хр. 15, X 10,
29, 36, 57, 88, 236; XI
10, 30, 57, 88, 236;
XII 22, 45, 57, 88, 236;
XIII 11, 20, 36, 45, 57,
65, 88, 236; XIV 36,
38, 45, 65, 88, 89, 122,
128, 136; XV 22, 41,
56, 89, 91, 128, 145,

236, 237; XVI 10, 18, 20, 39, 41, 58, 69, 76, 89, 100, 128, 139, 147, 211; XVII 10, 18, 20, 41, 44, 46, 47, 48, 50, 69, 74, 90, 91, 100, 119, 128, 139, 140, 141, 218; XVIII 10, 18, 19, 26, 31, 36, 51, 58, 75, 81, 92, 100, 128, 141, 142, 154, 156, 218, 238; XIX 10, 23, 31, 37, 68, 81, 83, 92, 93, 94, 95, 96, 100, 115, 128, 132, 134, 142, 148, 153, 155, 156, 157, 160, 164, 173, 175, 179, 180, 181, 192, 198, 200, 201, 207, 238, 239; XX 11, 28, 81, 84, 86, 94—96, 103, 104, 106, 115, 116, 120—122, 128, 131, 135, 142, 148, 150, 155, 156, 158, 159, 166, 169, 178, 179, 180, 183, 186—189, 192, 193, 199—202, 209, 217, 221, 223, 225, 227, 249

Судан 183, 184, 197, 200

Судети 145

Суеський канал 32, 150, 156, 169, 199, 200, 205, 239, 240, 247, 248, 255, 256

сусіди України 13 і д.; сусідство азійське 37; його впливи 17—18, 22; наслідки 21—31; с. західні 34—44, 119—133, 177—205; степові кочовики 22, 25, 26, див. **кочовики**; південні 13—33; півд.-сх., Кримське ханство 23; с. північні 44—49, 138—176; середземноморське 37; східні 13—32, 134 і д.

Схід 88, 89, 248; близький 51, 151, 162, 164, 172, 187; далекий 151, 196; Європи 190, 193; південний 190; мозайкові держави 82—105; східне питання 50, 140; східно-європейська федерація держав 190

Сян 71, 128

Таганріг 150, 232, 249

Таджіки 97

Татари 17, 20, 22, 23, 38, 44, 46, 56, 57, 63, 76, 77, 89, 97, 112; татарське лихоліття 11, 17, 18, 19, 20, 21, 24, 42, 43, 45, 74, 76, 95, 122; т. держава 26;

т. набіги 18, 20, 45, 58;
т. небезпека 41; панування над Москвою 20; упадок 26; Т. ханство в Криму 23; Татарщина 34, 38

Тати 97

Ташкент 160, 163

Тебріс 255

Тегеран 255

Текинці 160

текстільний промисел
Укр. 228, 229

„теплі моря” (Росії)
149, 156

Терек 153

Терет 146, 255

Терщина 225

Тибет 159

Тиса 128

Тихий океан 29, 139, 151,
196

Тішу Тіб 23

ткацтво 228, 229

торгівля Укр. 230—234,
235; невільниками 23,
24, 234; транзитова 236
і д.

Торіно 255

Торки 17

Трансфаль 199

Тридержавний союз 184

Трицятьлітня війна 19

Трубецкой Ю. князь 159

Тунгузи 98

Туран 157, 235, 240

Туркя 97 (в Росії), 174,
189, 202, 235, 237; Т.-
Османе 22; Туреччина
58, 84, 125, 140, 141,
151, 169, 173, 174, 182,
184, 187, 189, 204, 238;
т. держава 31, 42; т.
війни 141—142, 149;
христ. коаліція проти
Т. 141

**Туркманчайський мир з
Персією** 156

Туркмени 98

тютюн укр. 221, 229

Угорщина 13, 20, 35—36,
42, 55, 60, 65, 89, 128—
129, 145; уг. сусідство
35—36; Угри 65

Уельс 72

Узбеки 98

Україна 3, 5, 6, 8, 11—26,
28—30, 33—45, 47,
52—59, 60, 61, 63—75,
77, 78, 80, 90, 91—94,
98, 100, 111—114, 116,
118, 119, 121, 122, 125,
127, 128, 130, 132,
133—144, 146—151,
153, 159, 163, 164, 167,
170—172, 178, 186,
188, 190, 191, 205,
207—238, 240, 246—
249, 251—254; У. ав-

стрійська 59, 94; У.-Африка 23, 24; У. як житниця Греції 66; У. ключева точка Сходу 50—51; У.-Московщина див. У. - Росія; У. й Німеччина 177—191; У. — експанз. промислова держава 224; У.-Росія 138, 162—165; взаємини 47; злука 91; її наслідки 140; значіння для Росії 68, 112, 116—117; укр. ірредента в Росії 116—117; гранична політика 58, 61, 62; нар. Укр. територія й колонії в межах Росії 61; У.-Румунія 129—133; У.-Франція 191—195

українська держава 20, 31, 46, 47, 49, 77, 190, 194, 211, 214, 224, 225, 229, 230, 233; укр. національна д. 108, 109, 114, 132, 207

українська національна державність 34, 39, 48, 64, 69, 74, 77, 79, 80; в етногр. межах 170, 216; і мозайкові держави на Сході 82—117; і західні сусіди 118—133; і Румунія

131; і східні та північні сусіди 134—176; а великі держави сер. й зах. Європи 177—205; і Італія 195—196; і Вел. Британія 196—205; і Індії 162—164; підпорою етнографічн. Польщі 126; і Німеччина 190 і д.; і Франція 194 і д.; утворення великої української держави 214, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 256

українська нац. ідея 115

українська культура 44, 49; укр. культ. впливи 44, 66 (в Азії); винищування Поляками укр. культ. 43, 118 і д.

українська мова 49

українська справа див. українська державність

українська суспільність 48

українська національна територія 9, 11, 27, 28, 31, 33, 36, 37, 47, 79, 80; її поділ 143, 210, 217

українське питання (рішення) 85, 109, 111, 117, 210, 212, 214

Український народ 9—
12, 27—30, 53, 61, 67,
69, 76, 80, 81, 108, 109,
111, 112, 114, 115, 119,
120, 209, 219, 227, 247
українські землі 39, 41
Українсько - білоруська
держава 44
Українці 10, 11, 17, 19,
28, 31, 37, 44, 46, 47,
49, 60, 67, 68, 71—74,
76, 78—80, 85, 89, 91,
95, 107, 110—117, 119,
121, 122, 126, 128, 129,
138, 154, 165, 173, 177,
192, 212, 215, 229, 232,
247, 248; У. австрій-
ські 60
Унія (Зл. Держави П.
Ам.) 222, 225; унія з
Литвою 39
управа промислових
ростин, ярини і и. 221
Урал-алтайські народи
99
Ухтомський князь 162
фабрикати 234; фабрики
228, 229; фабричний
промисл 68, 228, 229;
півфабрикати 228, 230
фавна і флора Укр. 74—
79
Федеративні змагання
136; федерація держав

б. Росії 134; і Франція
194
Фенікійці 234; фенікій-
ські колонії 14, 234
Феодосія 150
Ферган 160
Фещенко-Чопівський
209
**фізично-географічні чин-
ники** в політ. геогр.
Укр. 63—81
Фіни 97, 98, 165; Фін-
ляндія 98, 99, 100, 104,
134, 135, 137, 148;
фінське питання 85.
Флами 88
фосфоріти 226
Франкфурт 255
Франція 31, 73, 118, 121,
123, 145, 178, 179, 191,
192, 193, 195, 198, 199,
200, 202, 214, 216, 221,
237, 239, 240, 241, 244,
248, 254; Французи 84
(швайц.), 88 (віднош.
до Нім.); фр. капітал
230; фр.-східна політи-
ка 192—195; Фр. і
Україна 191—195
Фрір Бертл договір 23
футра (торг.) 234, 235
Халдея 202
Харків 254; Харківщина
225

Хартум 23
Хедив 200
Херсон 255; **Херсонщи-**
на 226
Хіва 160, 254
хлібна продукція на
Укр. 218
хліборобство 40, 66, 67,
75, 213—220
Хмельницький 34, 46
хміль 221
Ходкевич 91
Хозари 17, 20; **х. держа-**
ва 236
Холмщина 39, 53, 61,
107, 121, 124, 192
Хорватія 146
Хрестоносці 89
худоба 222, 235

Царгород 22, 30, 49, 133,
142, 149, 150, 154, 155,
236, 237, 241, 255
централізм див. Росія
і Московщина
Центральна Рада 136,
219
цереалії Укр. 214, 216,
220, 221
цинк 226
ціновий шлях 234
цукор 221; **ц. бураки** 221

Челлен 109 див. Kjellen
Чемберлен 199
Червоне море 154, 156,
201
Череміси 97
Чернігівщина 58
Чехи 28, 36, 94, 97, 108,
109, 115, 125, 173;
Чехія, Чехословаччи-
на 13, 36, 37, 89, 109,
125, 127—129, 145
Чеченці 97
число Українців 111; **в**
Польщі 90, 124; 120
(Гал.)
Чімкент 160
Чорне море 10, 13—17,
22—24, 26—29, 32, 33,
49, 50, 54—56, 71, 137,
140, 142, 143, 150, 151,
154, 155, 170, 172, 205,
234, 237, 240, 247—
250; **Чорноморря** 42;
чорн. землі 27—28;
значіння Чорн. моря
для України 33; **ч.**
побережжя 10, 31, 33,
141, 142, 144, 149, 150,
153, 195; **ч. політика**
Росії 32, 231, 232; **ч.**
пристані 23, 231; **балт.-**
чорном. федерація і
Франція 194
Чорногора 195
чорнозем 66—67, 216

Чорторийські 91

Чу 106

Чуваші 97

Шайноха 40

Швайцарія 88; шв. державність 64

Шведія 73, 140, 149;

Шведи 98

Шірі 158

шкіра 222

шляхи лучби на Україні

29, 50—51, 230—232,

249, 252; водні 252;

світова лучба 234—

256; циновий і янтаро-

вий шлях 234

шовківництво укр. 223

Штейн 6

Югославине 109, 145,

146, 195

Юдєнич 107, 167

Яблоновський 40

Яворський 161

Ядраське море 195

Яйла 65, 79

Якути (нац.територія) 98

янтар 234; янтаровий

шлях 234

Японія 151, 158, 196;

яп. війна 158, 162, 166,

170

ярина 221

ясир 19

Ятвяги 38

Bamberg 238

Baumgarten G. 153

Brunhes J. 7, 76

Cahuet 238

Curzon Lord 161

Damaschke 220

Deckert E. 197

Dix 152

Drage 161

Driault 238

Götz W. 237

von Hagen F. 238

Haumerle 161

Hedin Sven 148

Hettner A. 102, 148, 185

Heyd W. 237

Hilty 238

Hoetsch O. 102, 175

Indian officer 161

Johnston H. 155, 201

Kirchhoff A. 6

Kjellen R. 7, 108, 148,

149, 155, 175, 185

Köhler F. 185

<p> Krahmer 157, 161 Langenbeck W. 197 Leroy Beaulieu 73 Lyngenfjord 148 Mac Gregor 161 Mackinder H. J. 197 von Mayr G. 6 „Mitteleuropa“ 185 Nagase 157 Namier 102 Niederle L. 9 Quadflieg 161 Ratzel F. 6, 7, 9 Rawlinson H. Sir 161 von Reventlov E. 185 Réclus E. 7, 90, 161 Ritter-Winterstetten A. 184 Rohrbach P. 161, 185 </p>	<p> Rouire 161 Schöne E: 7 Sembratovyč R. 175 Skrine 161 Stumm 161 Tanaffjord 148 Tobolka Z. 175 Tromsö 148 Uebersberger H. 175 Vambéry H. 161 Varanger Fjord 148 Vidal de la Blache 6 War and Democracy, The 102 Watson Seton (Scotus Viator) 85, 102, 104, 149 Wickham Steed 102 Willecocks W. 202 </p>
--	---

Поправки й доповнення.

Стор. 6	рядок 16	з гори	по слові географію вставити спеціально.
„ 10	„ 1	„ „	замість Хресті м. б. Христі.
„ 19	„ 14	з дол.	перед словом війни додати всі.
„ 23	„ 4	„ „	замість Гіба м. б. Тіба.
„ 40	„ 1	з гори	викинути по слові і т. д. скобку.
„ 53	„ 10	з дол.	замість зростення м. б. зростання.
„ 68	„ 10	з гори	зам. абсолютичний м. б. абсолютистичний.
„ 83	„ 11	„ „	замість відірвані м. б. відірваної.
„ 85	„ 7	„ „	замість знаменитий м. б. знаменний.
„ 97	„ 14	„ „	замість Гати м. б. Тати.
„ 97—99	. . . . .		при цифрах замість $\%$ м. б. ‰ .
„ 122	рядок 5	з гори	замість 1919 м. б. 1918.
„ 125	„ 12	„ „	замість це м. б. ще.

З М І С Т.

	Стор.
Переднє слово	3
1. Нинішня політична географія. Її при- мінення до української справи	5
2. Політично-географічне значіння поло- ження України. Південні й східні сусіди	13
3. Західні й північні сусіди України	34
4. Політично географічне значіння границь на Україні	52
5. Фізично-географічні чинники в політич- ній географії України	63
6. Українська національна державність і мозайкові держави на Сході Європи	82
7. Українська державність і її західні сусіди	118
8. Українська державність і її східні й північні сусіди	134
9. Українська державність, а великі дер- жави Середньої й Західної Європи	177
10. Додаток. Українська справа з боку економічної, зокрема лучбової географії	206
11. Покажчик	257
12. Поправки й доповнення	283

Накладом „Українського Слова“ вийшли досі:

I. Бібліотека „Українського Слова“:

1. В. Андрієвський. До характеристики українських правих партій.
2. В 60-і роковини смерті Тараса Шевченка.
3. Бандурист. Жах. Збірка оповідань.
4. Б. Лепкий. Незабутні. Нариси.
5. Памяти Ів. Франка. Зібрав Кузеля.
6. В. Андрієвський. З минулого. I.
7. Українська літературна мова й правопис.
8. І. Котляревський. Твори. Том I. Енеїда.
9. І. Котляревський. Твори. Том II. Наталка Полтавка, Москаль Чарівник і Ода до князя Куракіна.
- 10—12. Д. Дорошенко. Славянський світ в його минулому й сучасному.
13. В. Леонтович. Спомини утікача.
14. І. Герасимович. Життя й відносини на Радянській Україні.
15. Д-р С. Томашівський. Під колесами історії. Нариси й статті.
- 16—17. О. Стороженко. Твори. Марко Проклятий і інші оповідання.
18. Слово о полку Ігоревім. В оригіналі і перекладах, із поясненнями Б. Лепкого.

19. Т. Шевченко. **Кобзар**. Ілюстр. вид.
20. Т. Шевченко. **Гайдамаки**. Іл. вид.
- 21—22. Т. Шевченко. **Повісти (Артист, Музика й ин.)**.
23. Т. Шевченко. **Думки**. Вибір поезій.
24. **Достойно сєть**. Памяти Т. Шевченка.
25. **О. Федькович**. Вибір поезій.
26. **Децо про гроші**.
27. **Рідне Слово**. Збірка новель і оповідань.
28. П. Куліш. **Твори**. Т. I. **Чорна Рада**.
29. П. Куліш. **Твори**. Т. II. **Поезії**.
30. В. Леонтович. **Хроніка родини Гречок**. Роман в 6 частинах.
31. І. Герасимович. **Голод на Україні**.
- 32—33. В. Бирчак. **Василько Ростиславич**. Історична повість з XI. віку.
34. В. Ємець. **Кобза та кобзарі**. З бібліографічним додатком З. Кузеля й 16 обр.
35. Б. Клиш. **Національне виховання**.
36. П. Куліш. **Твори**. Т. III. **Україна**.
37. П. Куліш. **Твори**. Т. IV. **Цесалтир**.
38. Д-р Ст. Рудницький. **Огляд національної території України**.
39. І. М. Орлов. **Каїн і Авель**. Драма.
40. Д-р Ст. Рудницький. **Українська справа зі становища політичної географії**.
41. В. Андрієвський. **З минулого**. Т. II., част. 1. **Гетьман**.
42. В. Андрієвський. **З минулого**. Т. II., част. 2. **Директорія**.
43. О. Яремченко. **Основи пластунетва (скавтіну)**. Із 18 рисунками.

II. Монографії з обсягу мистецтва.

1. Ол. Архипенко. **Твори.** З портретом художника й 66 світлинами. Вступна стаття проф. Г. Гільдебрандта. 4^о.
Чотири окремі видання на мистецькому папері: українсько-англійське, німецьке, французьке й італійське.
2. О. Новаківський. **Твори.** З портретом художника й 25 світлинами. Вступна стаття Б. Лепкого. 4^о.

III. Підручники.

1. Ол. Барвінський. **Оповідання з всесвітньої історії (старинної й середньовічної).** Ч. I. З 35 ілюстраціями.

IV. Чужомовні видання.

1. I. H e r a s y m o w y t s c h. **Hunger in der Ukraine.** Mit 46 Bildern und Diagrammen.
2. N. K o s t o m a r i w. **Zwei russische Nationalitäten (Ukrainer und Moskowiter).**

V. Поза серіями.

1. **Струни.** Антологія української поезії від найдавніших до нинішніх часів. Влаштував Б. Лепкий. 2 томи. З багатьома ілюстраціями.

**Друкуються
або підготовляються до друку.**

- М. Аркас. Історія України.
О. Барвінський. Оповідання з все-
світньої історії. Ч. II.
О. Барвінський. Вибір з найновішої
української літератури (для VIII. кл.
гімн.).
І. Герасимович. Starvation in Ukraina.
Є. Гребінка. Чайковський.
М. Драгоманов. Вибір політичних
творів. (в 5 томах) під ред. д-ра М. Ло-
зинського.
М. Кропивницький. Драматичні
твори.
П. Куліш. Tschorna Rada. Roman.
Б. Лепкий. Ювілейна збірка, з ви-
бором найновіших, недрукованих творів.
Орфографічний словник української мови.
С. Рудницький. Die Ukraine und die
Grossmächte (з 2 картами).
Твори починаючих молодих українських
артистів-студентів. Монографія.
Гр. Сковорода. Вибір творів.
О. Щоголів. Вибір творів із вступною
статтею Б. Лепкого.

Намічений ряд інших видань.

„Ukrainske Slowo“, Buch- und Zeitungsverlag,
G. m. b. H., Berlin-Schöneberg, Hauptstraße 11.
